

Blokhuis Leeuwarden

1498-1661

De bouw van het Blokhuis werd gestart op 22 februari 1499, in opdracht van Wilwolt von Schaumburg, Stadhouders des Hertogen van Saksen. Het Blokhuis vertoonde zich als een verzameling van gebouwen en rondom een gracht is gegraven. Het Leeuwarder Blokhuis was gelegen op de zuidwesthoek van de stad op een vierkant terrein dat volledig omsloten was door grachten met op ieder hoek een rondeel. De overige gebouwen op het terrein waren tegen de wallen geplaatst en omsloten een plein met in het midden een kerk of kapel die in 1530 werd vernieuwd. Het terrein was in het westen toegankelijk via een grote brug en poort en bezat in het zuidoosten een tweede kleinere toegangsbrug. In de loop van de 16de eeuw werd door de Spaanse overheersers besloten tot het versterken van het complex. Behalve verbouwingen die plaats vonden aan de bestaande onderdelen werden enkele nieuwe gebouwen opgetrokken op het terrein, waaronder een rondeel (1557) op de noordoosthoek, een logiesgebouw voor de maarschalk van het fort (1562 - 1564) en een nieuw gebouw aan de zuidkant van het Blokhuis.

Colofon

Colofon

Dit E-book is een verzameling van teksten en afbeeldingen die op de website van Museum Blokhuispoort staan. Er zijn een aantal bronnen die wij niet kunnen achterhalen. Het is ook mogelijk dat er verhalen zijn die niet geheel volgens de geschiedenis zijn geschreven. Er zijn vele teksten in een oudere stijl geschreven en deze teksten zijn niet aangepast. Heeft u correcties op dit E-book, dan willen wij dat graag aanpassen. Kopiëren is strafbaar, rechten van afbeeldingen en teksten zijn met toestemming geplaatst. Wilt u materiaal gebruiken, vraag toestemming en plaats de bron van het materiaal dat u wilt gebruiken. Museum Blokhuispoort is niet aansprakelijk voor schade die is of dreigt te worden toegebracht en voortvloeit uit of in enig opzicht verband houdt met het gebruik van teksten, de webpagina of met de onmogelijkheid de webpagina te kunnen raadplegen. Museum Blokhuispoort is een onderdeel van Stichting Blokhuispoort die geheel uit vrijwilligers bestaat. De E-books van Museum Blokhuispoort worden gratis aangeboden.

E-book: Blokhuis Leeuwarden

Uitgegeven: januari 2022

Museum Blokhuispoort

www.blokhuispoort.nl

Inhoud

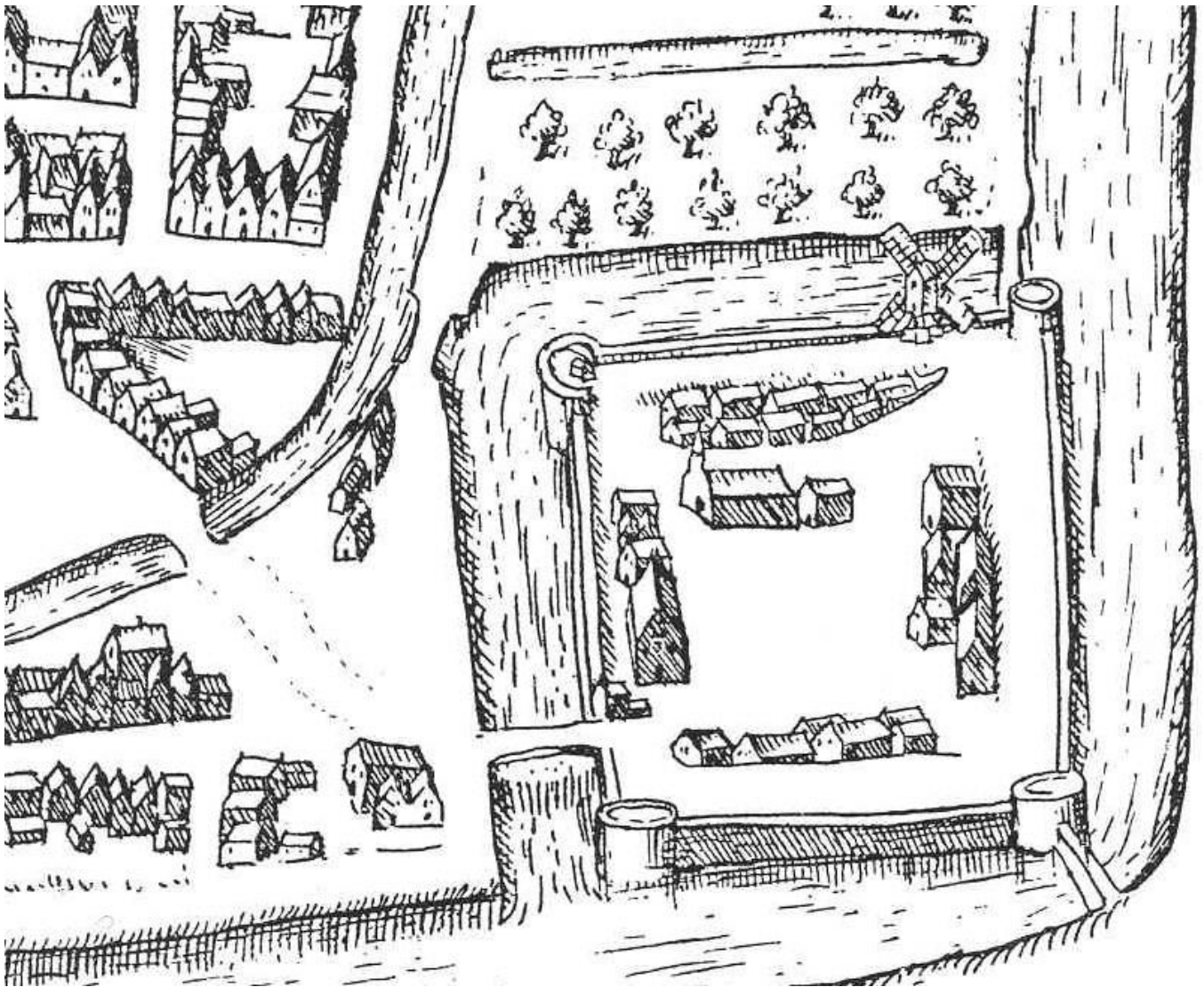
Colofon	1
Blokhuis Leeuwarden (1498-1661).....	4
Archief Blokhuis Leeuwarden.....	5
Tresoar	5
Historisch Centrum Leeuwarden.....	5
Blokhuis 1499-1580	6
Wat andere schrijven	7
Beschrijving van het Leeuwarder Blokhuis	7
De Friese vrijheid.....	9
Het Leeuwarder Blokhuis in de 16e eeuw.....	9
Beschrijving Leeuwarder Blokhuis in de 16e eeuw	10
Gracht en wal	10
Hoofdgebouw	11
Gevangenen.....	11
Friese blokhuisen ca. 1500-1580	12
Inleiding.....	12
Typologie.....	12
Geschiedenis.....	12
Inrichting.....	13
Bewapening	14
Militaire waarde	14
Slot	14
Krantenberichten uit de 16e eeuw.....	15
Aedje Lammersz, burgemeester van Leeuwarden.....	16
De Friezen in hun aard	17
Galgelappers	34
De Leeuwarder galgen	34
Galgevelden.....	34
Leeuwarder galg.....	35
Spreektaal in het Leeuwarders	36
Gedemolieerde Blokhuis.....	38
Leeuwarden 700 jaar.....	41
Rond het jaar 1000	42
Munten uit Liuvvert.....	42
Wanneer een stad?.....	43
Drie in één	43
Onder vreemd bestuur	44
Leeuwarden hoofdstad.....	44
Onder Spaans bestuur.....	45

Leeuwarden weer vrij	46
Schaars kleingeld.....	47
Weer een eigen munt	47
Verhalen op penningen	48
De pijnigtoeren	48
Berichten uit de krant.....	51
Straffen in de middeleeuwen	51
Schema van de straffen.....	52
Misdadigerskerkhof.....	53
Lijfstraffen	54
Geweldsmisdrijven	54
Terechtstelling	56
Vermogensmisdrijven.....	57
Protesten	58

Blokhuis Leeuwarden (1498-1661)

De geschiedenis van Het blokhuis van Leeuwarden. De bouw van het Blokhuis werd gestart op 22 februari 1499, in opdracht van Wilwolt von Schaumburg, Stadhouders des Hertogen van Saksen. Het Blokhuis vertoonde zich als een verzameling van gebouwen en rondom een gracht is gegraven. Het Leeuwarder Blokhuis was gelegen op de zuidwesthoek van de stad op een vierkant terrein dat volledig omsloten was door grachten met op ieder hoek een rondeel. De overige gebouwen op het terrein waren tegen de wallen geplaatst en omsloten een plein met in het midden een kerk of kapel die in 1530 werd vernieuwd. Het terrein was in het westen toegankelijk via een grote brug en poort en bezat in het zuidoosten een tweede kleinere toegangsbrug. In de loop van de 16 de eeuw werd door de Spaanse overheersers besloten tot het versterken van het complex. Behalve verbouwingen die plaats vonden aan de bestaande onderdelen werden enkele nieuwe gebouwen opgetrokken op het terrein, waaronder een rondeel (1557) op de noordoosthoek, een logiesgebouw voor de maarschalk van het fort (1562 - 1564) en een nieuw gebouw aan de zuidkant van het Blokhuis.

Archief Blokhuis Leeuwarden

Over de periode van het Blokhuis is veel te lezen in de archieven van Historisch Centrum Leeuwarden en Tresoar. Een zoektocht naar de geschiedenis over de tijd van het Blokhuis van Leeuwarden. Het Blokhuis vertoonde zich als een verzameling van gebouwen en rondom een gracht is gegraven.

Tresoar

Tresoar is de bewaarplaats van de geschiedenis van Fryslân. Je vindt hier talloze in Fryslân verschenen kranten en tijdschriften, honderdduizenden boeken waaronder exemplaren uit de bibliotheek van Erasmus, tienduizenden foto's, films, geluidsopnamen, rechtbankverslagen, notariële akten, de Atlas van Blaeu, handschriften en brieven van bekende Friezen, bedrijfsarchieven van Douwe Egberts en archieven van de Elfstedenvereniging, cd's van Friese punk tot klassiek, het monnikenwerk de "Attische Nachten" uit 836 na Christus en de meer dan 150 bibliografieën gemaakt door J.J. Kalma, de oudste en nieuwste (Friese) literatuur, wetenschappelijke publicaties, digitale bestanden. Website: [Tresoar](#)

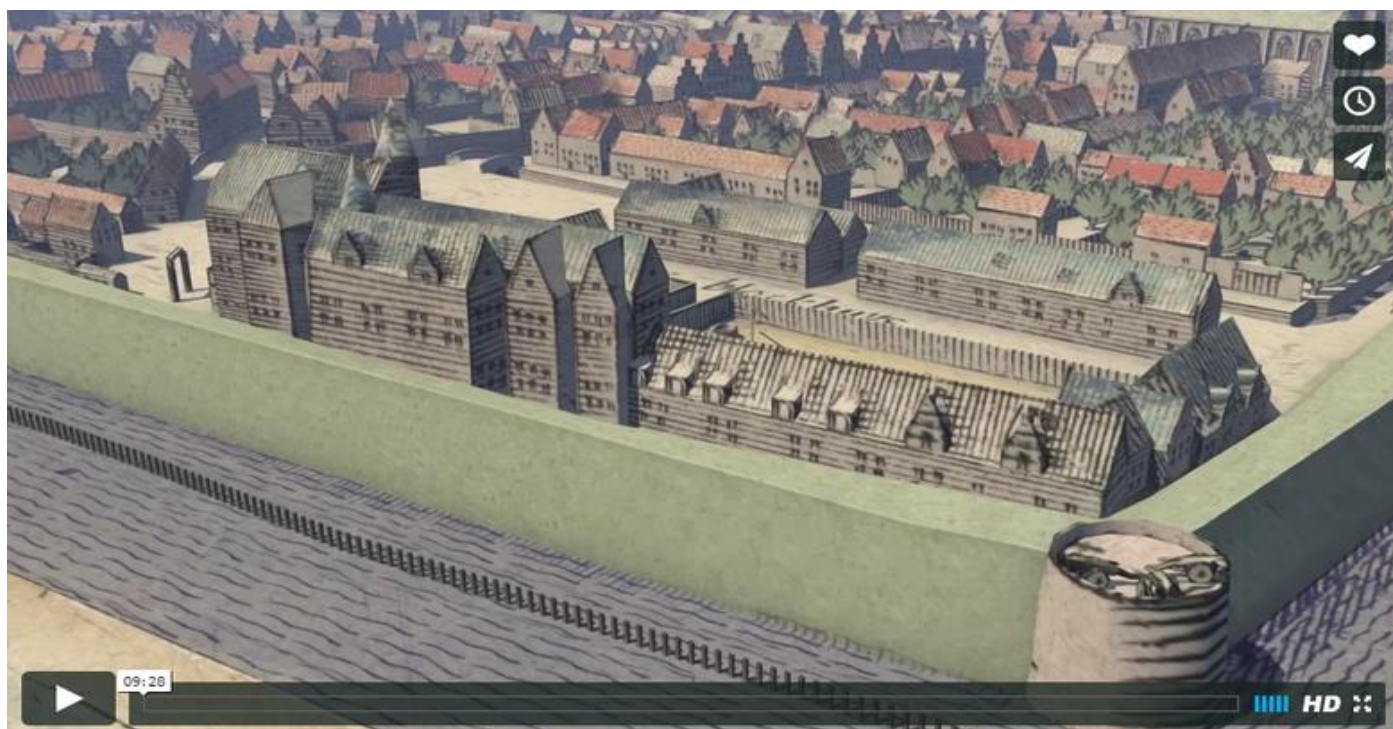
Historisch Centrum Leeuwarden

Het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) is het informatie- en activiteitencentrum voor de geschiedenis van Leeuwarden en omgeving. Duizenden strekkende meters aan historische documenten, vanaf de Middeleeuwen tot heden, worden hier bewaard en toegankelijk gemaakt. Iedereen die iets wil weten over de geschiedenis van Leeuwarden of de vroegere bewoners, kan hiervoor terecht bij het H.C.L

- [Historisch Centrum Leeuwarden](#)

Archiefmateriaal over het Blokhuis

- [Leeuwarden Blokhuis in de 16e eeuw](#)
- [Geschiedkundige beschrijving Leeuwarden Eekhof](#)
- [Galgen in Friesland](#)
- [Haniastins](#) (De stins stond op de plek van het Blokhuis)
- [Leeuwarden in de Gouden Eeuw](#) Video o.a. met het Blokhuis

Blokhuis 1499-1580

In een pittige studie in „De vrije Fries" XXI (1909), vertelt Dr. J. S. Theissen over het Leeuwarder Blokhuis, aan de hand van gegevens, door hem ontleend aan de Rentmeesters-rekeningen van 1515 tot 1575. Voor de „geboorte" van het kasteel verwijst de schrijver naar hetgeen. Eekhoff mededeelt (Gesch. beschr. 1 bi. 105 v.v. en 109 t/m 111) voor den „groei" naar de reeds door ons vermelde kaarten van omstreeks 1550 (1580) en 1560, waaruit blijkt, dat het Blokhuis, ter flankering van zijn wallen voorzien was op de hoeken van 4 zware ronde torens of rondelen. In dit opzicht komt de vorm overeen met dien van het „Casteel van Staveren", volgens B o r in 1522 gebouwd voor „43931 ponden 8 schellingen van 40 groot 't pont' (pond = gulden; schelling = stuiver). Dat te Harlingen echter, in 1500 gesticht, moet slechts 2 zodanige rondelen hebben bezeten alsmede één gemetseld b a s t i o n met teruggetrokken flanken, dus van Italiaans model. Een en ander blijkt uit de plattegronden van genoemde steden door Jacob van Deventer, welke, wat de kasteelen betreft, geheel overeenstemmen met die, afgebeeld in Braun- en Hogenberg's Stedenboek van 1580. Theissen vermeldt den bouw van een nieuw rondel in 1557, op den Noordoostelijken hoek van het Leeuwarder kasteel 20) en dat voor dien bouw werden uitgevoerd: meer dan 1300 ton kalk (uit Dordrecht), 100 ton cement (uit Amsterdam), 100 schuiten zand, voorts 100.000 Friesche steenen en 400.000 dubbele Leidsche steenen, terwijl in 1556 reeds 800.000 Leidsche steenen geleverd waren. Bij de slechting van het Blokhuis op 1 Febr. 1580 zijn de Oostelijke en Zuidelijke wallen blijven bestaan en slechts één van de 4 rondelen, n.l. dat op den Zuidoostelijken hoek. Dit rondel, dat den naam bleef dragen van Pynigtoren, omdat de pijnbank van het Hof daarin was gevestigd geweest, komt nog op de 17e eeuwse plattegronden der stad voor, o.a. op dien, afgebeeld in het 11e deel van Eekhoff's werk (Plaat VII). Op dien van J. H. Knoop (1760) is het niet meer aanwezig, doch de fondamente bestonden nog en zijn eerst in 1919 door den dienst der Gemeentewerken opgeruimd tijdens de afgraving, ten behoeve van de scheepvaart, van den hoek in de stadsgracht bij de strafgevangenis op het punt van samenkomst met het Nieuwe Kanaal. Bij het opruimingswerk bleek het rondel te zijn aangelegd op 1.50 M. beneden Friesch Zomerpeil en te rusten op een hierna te beschrijven fundeering. De ronde toren was nog tot 1 M. boven Zomerpeil aanwezig, was inwendig 5.80 en uitwendig 12.50 M. in middellijn, zoodat ong. 240 M³ metselwerk moesten worden verwijderd. De fundeering bestond uit een liggend roosterwerk van ribben (doorgezaagde eiken palen) met zwaluwstaartverbindingen aan elkaar bevestigd. Alle 9 vakken van het 8-hoekige roosterwerk waren op de wijze, als in afb. 2 B voor één vak aangegeven, volgeslagen met ong. 2.5 M. lange palen, van tapschen vorm en bij 4 stuks tegelijk uit één ong. 0.30 M. dikken eiken paal van diezelfde lengte gezaagd. Deze dunnere palen waren alle met de punten in den grond geslagen. Behalve de vorenstaande gegevens, verstrekte de Directeur der Gemeentewerken, 1 r. C h. C. van der Vliet, ons nog de hierbij gepubliceerde foto's van: 2 steenen kogels, diameter ong. 91/2 en 8 cm 2 ijzeren kogels, waarvan een in twee helften gegoten en doorboord, diameter ong. 11 cm. (afb. 2 E), een baksteen fragment hoog 15.5 cm. (Afb. 2 F), alles bij de opgravingen gevonden. Ook was nog aangetroffen een houten kogel met een diameter van pl.m. 21 cm., langs drie onderling loodrecht staande assen uitgeboord en volgegoten met lood. Een en ander is door de Gemeente Leeuwarden afgestaan aan het Fries museum aldaar. Vergelijkt men nu de vorenvermelde gegevens van D r. Theissen over het in 1557 gebouwde (of vernieuwde) rondel met de gevonden afmetingen van den voormaligen „Pynigtoren" en neemt men voor de Friesche steenen dezelfde maten aan als die van de te Harlingen 24) aangetroffen reuzenmoppen, dan is te berekenen dat met die 100.000 steenen een hoogte van ong. 5 M. kon worden opgemetseld, alzoo 3.50 M. boven water. Neemt men nu verder aan dat de dubbele Leidsche steenen een formaat zullen hebben gehad als het hedendaagsche Waalsteen-hardgrauw (gemiddeld 21 X 101/2 X 51/2 cm.) dan geven de 400.000 stuks een inhoud van ruim 500 M³ metselwerk, overeenkomende met eveneens ong. 5 M. hoogte. Wij komen op die wijze tot een rondel hoog ong. 8.50 M. boven water ofwellicht 1 of 1.5 M. lager indien de aangevoerde steenen tevens voor een toegangspoerter (als te Harlingen ontgraven) en voor overkluizing, ter afdekking van den toren, mochten zijn gebruikt. Een hoogte van 7 à 8 M. voor de rondelen welke, volgens de oude afbeeldingen, boven de wallen uitstaken, komt ons wel aannemelijk voor. Echter blijft dan nog de vraag bestaan, waarvoor de in 1556 aangevoerde 800.000 stuks Leidsche steenen

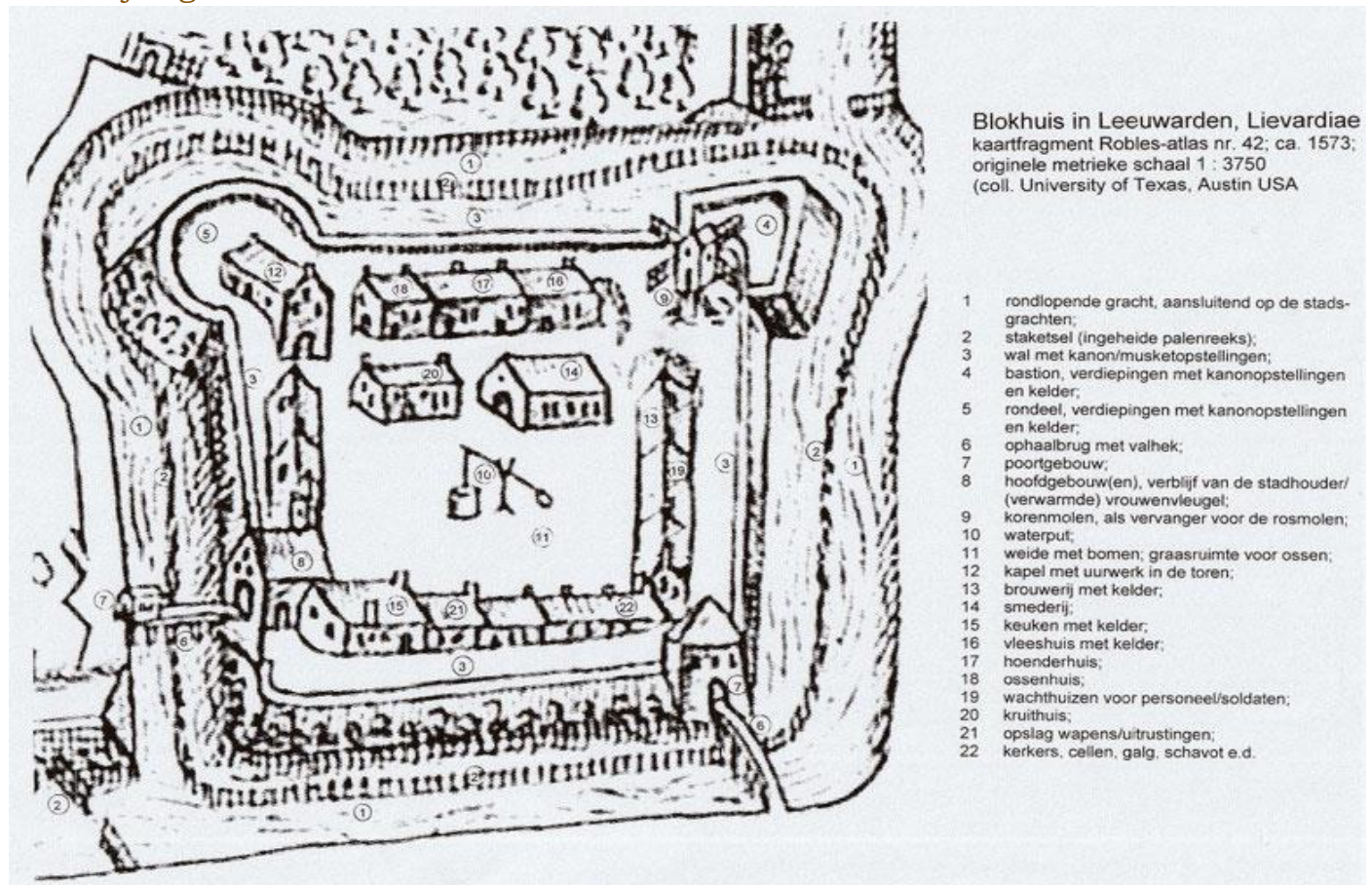
kunnen zijn gebruikt. De citadel had een gracht met, volgens Gabbema, 280 roeden (ong.1000 M.) in omtrek. In verband hiermede moeten de wallen tusschen de rondeelen een lengte van ong. 200 M. hebben gehad. Toen de „rebellen" in 1572 te Bolsward, Sneek en Franeker reeds meester waren, liet Caspar de Robles door zijn Venetiaanschen ingenieur den Oostelijken wal verhoogen en haastig het staketsel in het midden van de kasteelgracht vernieuwen. Over het smadelijk einde van het trotsche vestingwerk zullen wij kort zijn. Door Eekhoff is zulks uitvoerig beschreven. Op het slechten van de 3 kasteelen, te Leeuwarden, Harlingen en Stavoren in 1580, werd een gedenkpenning geslagen, waarop Prins Willem van Oranje, de bevrijder, als David afgebeeld is"). Ten slotte geven wij een afbeelding van hetgeen omstreeks het midden der 18e eeuw, naar de teekening van C. Pronk, nog aan gebouwen binnen de voormalige citadel was overgebleven, dienende tot: „Ammonitie- en Tugthuis". Bron: Gedenkboek LEEUWARDEN 1435-1935 blz. 109

Wat andere schrijven

Geschiedkundige beschrijving W. Eekhof 1846

Het Blokhuis, de Keizersgracht, de Ossekop enz. Sedert de ontmanteling van de sterkte, was het hoofdgebouw, of het eigenlijke Blokhuis, door de bestuurders der Geestelijke goederen verpacht, en sedert door het Hof van Justitie, als huis van arrest of detentie, gebruikt geworden. Ten behoeve van deszelfs strafoefeningen was er tegen den westelijken gevel een schavot gebouwd, dat in 1611 vernieuwd werd. In 1639 verkreeg ook het Friesche krijgsgerigt van den Stadhouder de vergunning, om tot deszelfs strafoefeningen vóór het Blokhuis eene galg te mogen stellen. De gewezen slotkapel ontving de bestemming tot een Wapen- of Artilleriehuis, en een ander groot gebouw daarnaast tot eene Stads Turfschuur, waamevens in 1615 nog een groot Stads Wapenhuis werd aangebouwd. Van de vier vroegere hoektorens of rondeelen was alleen die op den zuidoosthoek blijven staan, en diende vervolgens een tijdlang tot een Lands Kruidmagazijn. Omtrent de groote ruimte gronds vóór deze gebouwen beschikte het Stadsbestuur in 1613, door te bepalen, dat men »tot v chiraet van de stadt daar een sierlyck Lyndhoff planten »sal," welke beplanting sedert de Tournooibaan werd genoemd. [Lees meer, zoek op blokhuis.](#)

Beschrijving van het Leeuwarder Blokhuis

1499-1580. In de zuidoosthoek van de vestingstad Leeuwarden, op de plaats van het huidige multifunctionele gebouwencomplex “de Blokhuispoort”, verrees in de jaren 1498/1499, in opdracht van hertog Albrecht van Saksen, het Leeuwarder Blokhuis. De boosdoener hier, de al genoemde Albrecht van Saksen¹, had, bij zijn intocht in Leeuwarden, bedongen dat hij in de zuidoostelijke hoek van de stad een sterkte mocht bouwen die hij kon, en ook liet bezetten door zijn mannen. Ter plekke diende het adellijk Hof en Huis Stania en de beroemde tuinen van Jan Tammama afgebroken, resp. opgeruimd te worden. Materiaal kwam van het afgebroken huis en van de diverse stinsen uit de omgeving; de omliggende grietenijen leverden de werklieden. Betaling(en) voor een en ander bleven uiteraard achterwege! Het complex werd omringd door water dat aansloot op het bestaande grachtenstelsel van de stad. Aan de zuidoostzijde was een kleine brug met poortgebouw en aan de west(stads)zijde een grote slag(ophaal)brug, eveneens voorzien van een poortgebouw. Rondom liep een aarden wal met op de noordwesthoek een rondeel (met een ondergrondse wijnkelder) en op de noordoosthoek een bastion. Op het bastion stond, als opvolger van de rosmolen, en wind(graan)molen. Op en in de wal lagen diverse stukken primitief vuurgeschut en het geheel was uiteraard ook voorzien van het, in die tijd gebruikelijke, nodige slag-, hak- en snijwerk om elkaar de hersens in te slaan. Het geheel had wel iets weg van een klein dorp, besloeg een oppervlak van ca. 200 x 200 m., en kon zich, voor een deel, zelf bedruipen. De diverse gebouwen lagen bijna allemaal met de achterzijde naar de wal toe met in het midden een grasveld, ruimte voor (levend) vee, een waterput en een (appel)boomgaard(je). Via het poortgebouw aan de westzijde betrad men het complex. Dit poortgebouw omvatte, boven de poort, een grote zaal, een kleiner vertrek dat verwarmd kon worden met aangrenzend “der edelluiden kamer”. Langs de beneden gelegen portierkamer betrad men het eigenlijke complex met een veelheid aan gebouwen en gebouwtjes. Dicht bij de poort lag het met twee torens versierde hoofdgebouw met het wapen van de bouwer, Willebrord von Schaumberg. Dit gebouw bevatte de verblijven van de stadhouder met bedsteden, keukens en een kapel, een grote zaal, kantoorruimte, verblijfsruimte voor personeel en lijfwacht van de stadhouder, logeerkamers met eveneens bedsteden, “kleyn kamerkens: (primitieve toiletten) en voor de komende en gaande vrouwelijke “logées” een afzonderlijk, verwarmd “vrouhuys”. De overige gebouwen, min of meer in een vierkant gesitueerd, bevatten opslagruimtes, stallen, een algemene keuken, een brouwerij, een bakkerij, een smederij, een hout- en turfschuur, een bak- en een slachthuis, alsmede een kerk en een hospitaal(tje). De bakkerij had op de bovenverdieping een badvertrek met een “inrigting voor warm en kalt water”; de kerk was gewijd aan St., Anna en had in het torentje een uurwerk. Last but not least: een kruithuis, een wapenkamer, een schavot met galg en, uiteraard, op diverse plaatsen, ruimtes voor gevangenen, de z.g. “hondegaten”. Dit laatste woord geeft al aan dat het verblijf hier, om het maar eens voorzichtig te zeggen, weinig comfortabel was. In de zuidoosthoek van het complex, in combinatie met het kleine poortgebouw, stond de z.g. “pijnigtoren”. Ook hier is duidelijke dat het om onplezierige zaken ging; de gevangengenomen personen werden hier aangemoedigd hun al dan niet gepleegde misdaden te bekennen, waarbij de overredingskracht sterk werd gestimuleerd met behulp van rek-, strek en wringmiddelen, meestal vervaardigd uit ijzer. Tot slot datgene wat eigenlijk de hoofdzaak van het blokhuis was: de legering van een garnizoen en de verdediging van het complex. Er was in principe plaats voor ca. 150 (huur)soldaten, maar een wisselend deel daarvan was voortdurend bezig het platteland af te stropen, belasting te innen en “moedwil te plegen”. De rondom aanwezige wal, met een hoogte van ca. 4 m., was aan de buitenzijde beplant met een doornenhaag met boven op een schelpenpad. Op diverse plaatsen waren er openingen, z.g. strijkweren, voor het plaatsen van geschut, dat eveneens aanwezig was op de open bovenzijden van het rondeel en het bastion. Om vijandelijke activiteiten tegen het complex via het water tegen te gaan, waren de grachten voor een groot deel voorzien van ingeheide of verplaatsbare staketsels (palissaden). De aanmaak van munitie, d.w.z. kruit en projectielen, verkeerde nog geheel in het doe-het-zelfstadium. Projectielen voor de kleinere wapens, de z.g. haakbussen, werden uit lood gegoten en de grotere projectielen waren van (giet)ijzer. Kruit, een mengsel van salpeter, zwavel en houtskool, werd – niet zonder gevaar – vervaardigd in de, in het complex aanwezige, kruitmolen. Kanonnen waren destijds zeer bijzonder en hadden een sterke technische uitstraling, sommige kanonnen hadden een naam; een zeer groot exemplaar werd zelfs omschreven met een gedicht:

Breeck, scuret al muer ende wal
 Bin ick geheten
 Doer Berch en Dal boert minen bal
 Van mi gesmeten

Al met al waren de blokhuisen – er lagen ook (kleinere) in Harlingen, Franeker, Stavoren, Lemmer, Dokkum en Workum – voor die tijd moderne vestingwerken, mede gezien hun strategische ligging aan de (water)toegangen van de provincie. Daarom is het des te vreemder dat, toen in 1580 de Staten van Friesland de burgerij in de stad aanspoorden het blokhuis te neutraliseren, dat dit, notabene onder aanvoering van de burgemeester (de heer A. Lammerts), min of meer zonder slag of stoot plaats vond. Het blokhuis werd uiteindelijk geslecht waarbij de oostelijke en zuidelijke wallen opgenomen werden in de stadsomwalling. De fundamenten van de z.g. Pijnigtoeren werden pas in 1919 door de gemeente opgeruimd tijdens de afgraving ten behoeve van de scheepvaart van de hoek van de stadsgracht bij de latere strafgevangenis op het punt van de samenkomst met het Nieuwe Kanaal. In 1661 was achter het blokhuis een Landelijk Tucht- en Werkhuis gebouwd dat in 1754 door brand is verwoest en onmiddellijk daarna weer is herbouwd. In 1824 werd het blokhuis zelf vertimmerd en ingericht als verblijf voor de commandant van de gevangenis. In 1870 werd dit afgebroken om plaats te maken voor de Bijzondere Strafgevangenis.

(1) de man, benoemd door de Duitse keizer tot “erfelijk gubernator ende postestaat”, was hier min of meer op uitnodiging gekomen om orde op zaken te stellen en vrede te brengen tussen de rivaliserende facties van Schieringers en Vetkopers; daar kwam uiteraard niets van terecht en in Leeuwarden, de basis van de Vetkopers, was men niet zo blij met hem. Sjouke Elgersma

De Friese vrijheid

Leeuwarder Blokhuis

Wij laten u kennis maken met het ontstaan van het Leeuwarder Blokhuis. Wij spreken hier over het tijdspad van 1499 - 1580 Stichting van een Kasteel, Sterkte of Blokhuis in de Stad. Hertog ALBERT van Saksen had bewind over Friesland aangenomen. De stad, tot haar eigen bedwang, een Blokhuis zou stichten. Het jaar 1498 was een jaar van rouw voor het Friesche land; een dierbre doode werd toen uitgeleid; de Friesche vrijheid was gestorven. Wel was ze op geweest, een oud bestje, der dagen zat en kijfachtig den laatsten tijd in hooge mate, maar desondanks veroorzaakte haar heengaan een gevoel van leegte bij de Friezen, die haar zoolang hadden gekweekt, getroeteld en verpleegd (dr. J.S. Theissen in de Vrije Fries, 21e deel, 1e aflevering, Leeuwarden 1909)

Het Leeuwarder Blokhuis in de 16e eeuw

Het hoofdgebouw van het Blokhuissterrein werd spoedig na de ontmanteling van de sterkte ingericht als Huis van Arrest voor het Hof Theissen gaat verder met: “Verontrust over haar voortdurend kwijnen hadden enkelen, daar de gewone medicijnen blijkbaar niet meer baatten, zelfs buiten de grenzen hulp gezocht; maar de vreemde arts die was gekomen, had de patiënte de genadestoot gegeven en na een smartelijke doodsstrijd was ze bezweken”. Deze vreemde arts, om maar in deze beeldspraak te blijven, bleek de veel geprezen en gelauwerde krijgshoofd Albrecht van Saksen te zijn. De twisten in Friesland tussen de Vetkopers en de Schieringers boden de toenmalige landsheer, de Duits-Roomse keizer Maximiliaan, de gelegenheid zich te doen gelden in de z.g. Friese landen. Toen de Schieringers zijn hulp vroegen tegen Groningen, beleende Maximiliaan op 20 juli 1498 Albrecht van Saksen erfelijk met deze landen onder de ronkende titel van “gubernator en potestaat”. Enerzijds als beloning voor verleende diensten en anderzijds, waarschijnlijk belangrijker, om van zijn schuld van 300.000 goudguldens af te zijn. Dat geld kon Albrecht nu in alle rust, via opgelegde belastingen, bij de bevolking weg halen. De destijds alom gebezigde wijze om de, meestal niet erg meewerkende, bevolking in toom te houden was het aanleggen van versterkingen op strategische punten in de regio, voorzien van een garnizoen van landsknechten. In de noordoostelijke gewesten waren dat uiteraard enerzijds de plaatsen aan zee: Stavoren, Harlingen, Makkum, Dokkum en Workum, anderzijds de aan of langs rivieren gelegen plaatsen als Groningen, Vollenhove, Wedde, Coevorden en Sloten. In bijna alle gevallen werden op deze plaatsen z.g. blokhuisen gebouwd. Deze bestonden in eerste instantie uit versterkte huizen op ruime percelen, al dan niet met een woonfunctie. In de loop der jaren werden deze huizen verder uitgebouwd en namen steeds meer ruimte in beslag. Er kwamen, ter bescherming, rondom aarden wallen met geschut en bewaakte poorten en er werden pogingen gedaan om zichzelf te bedruipen. Stallen, onderkomens voor de landsknechten,

een molen, een kapel, een slachterij, niet te vergeten de bron, brood- en kruithuizen etc. verschenen. Voor zover nog niet aanwezig werden er rondom grachten gegraven voorzien van rijen palen, de z.g. staketsels; toegangen naar de grachten werden versmald en onder bewaking gesteld. Kortom het kreeg het aanzien van een fort en werd steeds bedreigender voor de lokale bevolking. Het Leeuwarden Blokhuis was één van de grotere in de regio. Vooraan in de strijd tegen de Hertog van Saksen moest Leeuwarden zich, na een beleg van negen weken, overgeven aan de stadhouder van de hertog, Willebrord van Schaumburg. Deze bedong bij de onderhandelingen dat de hertog een sterkte binnen de stad mocht bouwen en deze met zijn mannen te bezetten. In de nog weinig bebouwde zuidoosthoek van de stad, voorheen huis en hof van het adellijk geslacht Hania en de plaats van de tuinen van Jan Tammama, werd in november 1498 begonnen met het rooien van bomen en het afvlakken en uitzetten van het terrein. In februari 1499 werd begonnen met de aanleg en de bouw van het Blokhuis. De benodigde stenen werden geleverd door het, door de voorgaande strijd sterk gehavende en nu gesloopte Uniahuis en de door de Vetkopers vernielde stinsen van enkele Schieringer edelen. Het graven van de omringende grachten werd (verplicht) uitbesteed aan de naastgelegen grietenijen tegen een vergoeding die het noemen niet waard was. Uiteindelijk kwam er een vrijwel vierkant complex tot stand, ca. 200 x 200 m. met geschut, stallen, verblijven, poorten, rondelen, hoektorens, een molen, een kapel, een bakkerij, een slachterij, kruit-en kogelmagazijnen etc. Het geheel, sinds 1499, onder bevel van de eerste z.g. Maerschalck en Canselier van de Raedt Provintiael, ene Doctoer Derick. Deze Raedt hield zitting in het blokhuis en op het voorplein, waar door het aangeworven krijgsvolk geoefend werd, stond een schavot dat behalve door de Raedt ook door het “Malefaits- en Krijghsgeright” gebruikt werd om vonnissen uit te voeren. Tot en met 1580 verslijt men 12 bevelhebbers; de laatste is Commandeur Schagen, Maerschalck van ’t Bolwerck. De ontwikkeling van het blokhuis staat intussen niet stil. Onder maerschalck Jhr. Balthasar van Warbentch wordt rond 1557 onderhoud, herstel en vernieuwing aangepakt. Er is sprake van 1300 ton kalk uit Deventer, 100 ton cement uit Amsterdam, 100 schepen met zand, zwaar geschut uit Utrecht, 100.000 Friese- en 400.000 dubbele Leidse stenen worden naar het Blokhuis verscheept; dit alles voor een nieuw bastion in de noordoosthoek. Er is sprake van aanvoer van Noorse en Deventer balken, eiken planken voor schoeiingen, weer kalk, Leidse en Namense stenen; ook de brug(gen) werden vernieuwd. Het schavot wordt afgebroken en verplaatst en het huis van de scherprechter gerepareerd. In 1564 wordt er een nieuw logies gebouwd voor de maerschalck van het blokhuis “mede tot gemak van de stadhouder”. In de jaren die hierop volgen zijn het bakhuis, het kruithuis, het slachthuis, “het huisken in des Heeren hof” en de rosmolen aan de beurt. De omringende wallen worden nagekeken en hersteld, de gevangenis voorzien van ijzeren deuren en voor een deel vergroot. In 1572 wordt het staketsel in de gracht met zware ingeheide balken vernieuwd en door een stevige gording verbonden. De verhouding van de bezetting van het Blokhuis, als sprekend voorbeeld van de absolute vorstenheerschappij, ten opzichte van de bevolking van Leeuwarden was in de loop der jaren steeds slechter geworden. In 1577 was al een poging gedaan om het Blokhuis over te nemen, maar dit is niet doorgezet. Pas na het sluiten van de Unie van Utrecht in 1579 besloten de Staten van Friesland tot geweld over te gaan. De burgemeester van Leeuwarden en kapitein van de burgerwacht, Adje Lammers, kreeg opdracht het blokhuis d.m.v. list of geweld te veroveren. Door een combinatie van beiden werd overeengekomen te onderhandelen en op 1 februari 1580 werd de capitulatie getekend en namen de Staten en de stad Leeuwarden het Blokhuis in bezit. Het hoofdgebouw van het Blokhuissterrein werd spoedig na de ontmanteling van de sterkte ingericht als Huis van Arrest voor het Hof van Friesland; tegen de westelijke gevel werd een schavot en vóór het huis een galg gebouwd. Het Blokhuis werd, achtereenvolgens, Tucht- en Werkhuis der Provincie Friesland, ’s Lands Huis van Opsluiting en Tuchtiging en tenslotte de Bijzondere Strafgevangenis voor Mannen.

Beschrijving Leeuwarder Blokhuis in de 16e eeuw

Gracht en wal

In de zuidoosthoek van de stad lag, omringd door grachten, het Leeuwarder Blokhuis. De grachten waren voorzien van staketsels die met ingeheide palen, gezekerd met hangsloten, de

routes over water afsloten. De gehele binnenzijde van de gracht was voorzien van rondgaande wallen met op de hoeken rondelen of bastions, geschoord met eiken planken en balken om afkalving tegen te gaan. Daarachter een schuin oplopend talud voorzien van geulen voor afwatering en een doorlopende gordel van doornstruiken; de beloopbare bovenzijde (Plongée: is het schuin aflopende bovenvlak van een borstwering van een vestingwal) was bedekt met schelpenzand. Op de rondelen en op diverse openingen in de wal stond, gestut door balken, geschut opgesteld en onder aan de wal, om de gracht te kunnen bestrijken, waren uitgekraagde wachthuisjes gebouwd (Mezekouwen: tussen de kraagstenen van een torentrans). De wal werd doorsneden door een tweetal openingen: in het zuidoosten een kleine brug voor de aanvoer van m.n. bulkgoederen en brandhout en in het westen, aan de stadszijde, een grote slag- of valbrug die toegang gaf tot het poortgebouw.

Hoofdgebouw

Via dit poortgebouw werd het eigenlijke terrein betreden, een veelheid van gebouwen en gebouwtjes die voornamelijk tegen de binnenkant van de wallen aanlagen en een groot grasveld omzoomden. Dicht bij het poortgebouw bevond zich het hoofdgebouw met zijn twee torens, versierd met de Duitse Keizerlijke Adelaar met het Saksisch wapenschild op de borst; later het wapen van Karel V. Het hoofdgebouw omvatte o.m. werk-, verblijf-, eet- en slaapvertrekken voor de stadhouder en voor de bevelhebber van het Blokhuis, logieskamers, grote- en kleine zalen, een apart (verwarmd) vrouwenverblijf, ruimtes voor administratieve doeleinden, een keuken, kamers voor bedienden en onderkomens voor (gewapende) lijfwachten. Het complex omvatte, binnen de wallen, een veelheid aan voorzieningen die ervoor zorgden dat men zichzelf kon bedruipen. Allereerst de bron, zeer belangrijk, vervolgens keukens, voorraadkelders en –zolders, een brouwerij, een bakhuis met een badvertrek, een rosmolen die in 1547 vervangen werd door een stellingmolen, een kapel, stallen, schuren, een boomgaard en diverse soorten gevangenissen. Voor onderhoud en bediening van het aanwezige geschut was er een smederij, was er een kruit- en een giethuis, waren er een aantal onderkomens voor landsknechten en voor de geschut bemanning.

Gevangenissen

Een complex als dit bevatte uiteraard ook de mogelijkheid tot het gevangenzetten van dubieuze en/of misdadige figuren. In eerste instantie lagen de kerkers, ook wel hondengaten genoemd, verspreid over het terrein: naast de smederij, bij het broodhuis, onder het poortgebouw en in de portierswoning. Vrouwelijke gevangenen werden streng gescheiden van de mannelijke gehouden en in de meeste gevallen iets menselijker behandeld. Een schavot en een galg behoorden eveneens tot de justitiële uitrusting. In 1554 werd een en ander opgeschoond en verscheen er een nieuw gebouw. Destijds bekommerde men zich niet zo heel veel om de gevangenen, een paar bossen stro om op te liggen en misschien een dunne deken om warm te blijven. Vaak zat men in voetboeien, met geknevelde handen of in het gevangenenblok gesloten. Voedsel en drinken werd onregelmatig verstrekt en de kwaliteit was buitengewoon slecht. De verdachten werden in die tijd niet veroordeeld op basis van verkregen bewijs of op verklaringen van getuigen, maar door het delict te bekennen. Dat deed men in het algemeen niet uit eigen beweging en enige aansporing van de zijde van de magistraat werd daarom noodzakelijk geacht. In de z.g. Pijnigtoeren, gesitueerd in de zuidoostelijke hoek van het complex, stonden een aantal toestellen die in hoge mate eraan bij droegen dat men maar al te graag – om maar van de pijn af te zijn - bekende, ook als men het delict niet gepleegd had. De uiteindelijke straffen waren, om het maar eens zwak uit te drukken, niet misselijk en in de meeste gevallen behoorde recidive tot de onmogelijkheden. Voor mindere vergrijpen werd weleens een hand afgehakt, een oor gekort, een tong doorpriemd of een brandmerk op het lichaam aangebracht. De uitvoering hiervan werd onmiddellijk na de uitspraak uitgevoerd. Vrijheidsstraffen werden niet of nauwelijks gegeven; dat vond men te ingewikkeld en te duur. Als alternatief werd wel gekozen voor verbanning.

Friese blokhuizen ca. 1500-1580

Inleiding.

De Friese vrijheid, zo bepalend voor de laatmiddeleeuwse Friese geschiedenis, eindigde met de komst van Albrecht van Saksen (1) in 1498 naar de Friese landen. Diens pogingen om landsheerlijk gezag te vestigen in het in facties – Schieringers en Vetkopers (2) - verdeelde Friesland ging niet zonder strijd. Een belangrijk hulpmiddel hierbij waren een tweetal versterkte plaatsen in Leeuwarden en in Harlingen, aangeduid als blokhuizen. Na de Saksische periode van 1498-1515 slaagde Karel V (3) erin om na negen jaar strijd duurzaam landsheerlijk gezag in Friesland te vestigen. Hij maakte daarbij gebruik van de al reeds bestaande blokhuizen en liet tevens enkele nieuwe bouwen, o.m. in Stavoren. De blokhuizen in Leeuwarden, Harlingen en Stavoren waren in de loop van de tijd uitgegroeid tot forse versterkte plaatsen die, al zijn ze tegenwoordig bovengronds verdwenen, topografisch en archivalisch nog voortbestaan. Van de overige Friese blokhuizen is vaak maar weinig (meer) bekend dan de locatie. Hoewel de blokhuizen in Leeuwarden (1499), Harlingen (1500) en Stavoren (1522) verschillende bouwheren hadden (de eerste twee waren van Saksische, de derde van Habsburgse makelij) bestonden er grote overeenkomsten in constructie en functie. Er is dus geen bezwaar om ze als één groep te beschouwen.

Typologie

Met de term blokhuis werd een vestingwerk aangeduid dat in de late middeleeuwen, maar ook daarna nog voorkwam. Het woord blokhuis was hoogstwaarschijnlijk afgeleid van het werkwoord blokkeren, waarmee dan het tegenhouden van vijandelijke eenheden bedoeld was. Het toevoegsel huis, afkomstig uit het Oudhollands en dat gebruikt werd voor het aanduiden van kasteel of vesting, geeft aan dat de term blokhuis van niet-Friese afkomst is. Het ging dan ook om een vestingsstelsel waarvan in Friesland alleen de landsheren zich bedienden. De oudste blokhuizen in Friesland bestonden waarschijnlijk uit een vierkante van aarden wallen voorziene binnenplaats, rondom omgeven door een gracht. Op de binnenplaats bevonden zich een aantal uit hout opgetrokken onderkomens voor enkele tientallen landskechten (huursoldaten). De defensieve waarde bestond uit de wal(len) en de gracht(en). De waarschijnlijk volgens deze plannen opgezette, en als blokhuizen betitelde objecten werden, voor zover bekend, in Friesland geïntroduceerd rond 1400 door Albrecht van Beieren. (4) Door de komst van het vuurgeschut (5) in de tweede helft van de 15e eeuw voldeden de aarden wallen niet meer. Het blokhuis veranderde min of meer in een vesting met eigen geschut; op de hoeken van het vierkante terrein verschenen rondelen en/of bastions. (6) Ook in de wallen kwamen opstelplaatsen voor het z.g. grof geschut. (7)

Geschiedenis

Albrecht van Saksen ging bij zijn komst naar Friesland niet direct over tot vestingbouw. Hij maakte aanvankelijk als versterking en onderkomen voor zijn manschappen gebruik van (geconfiskeerde) adelshuizen, zoals de Camminghaburg en de Uniastins in Leeuwarden en het Sjaerdemaslot in Franeker. Op het laatstgenoemde na waren deze Friese adelshuizen als versterking onvoldoende, hetgeen bleek uit het feit dat de Leeuwarder burgerij in 1499 de Uniastins op een vrij eenvoudige wijze wist te veroveren en vervolgens af te breken. Het was dus zaak eigentijdse versterkingen te bouwen, hetgeen resulteerde in de aanleg van de (grote) blokhuizen in Leeuwarden en Harlingen. Behalve voor de beheersing van de belangrijkste steden, dienden deze blokhuizen ook als uitvalsbasis voor het leger te velde. Het blokhuis in Leeuwarden had een centraal strategische functie en beheerste samen met Harlingen, de (zee)havenstad, vrijwel de gehele provincie. George van Saksen, (8) de zoon van de inmiddels overleden Albrecht, slaagde er niet in Friesland te pacificeren en verkocht in 1517 zijn rechten op dit gebied aan Karel V. Deze liet de bestaande blokhuizen opknappen en er werden een aantal, veel kleinere, blokhuizen aangelegd in Dokkum, Lemmer en Workum. Alleen in Stavoren werd, voor een bedrag van 44.000 gulden in 1522 nog een derde groot blokhuis aangelegd, om van hieruit een beveiligde verbinding via de Zuiderzee voor troepen- en materiaaltransporten te kunnen onderhouden met Holland. Vanaf 1524 tot 1569 was het betrekkelijk vredig in Friesland en de

centrale regering ging op het onderhoud en de bezetting van de blokhuisen bezuinigen. De garnizoenen waren in de winter op volle sterkte, maar in de zomermaanden sterk ingekrompen en in 1531 werden vestingen Dokkum en Sloten opgeheven en gesloopt; het Sjaerdemaslot werd aan de rechtmatige eigenaars teruggegeven. Toen Friesland echter in 1569 bij de opstand (9) tegen de Spanjaarden betrokken raakte, werden de blokhuisen weer in staat van paraatheid gebracht. Ook voor de Spaanse krijgshoofd Caspar di Robles (10) die vanaf 1569 in Groningen maar naderhand ook in Friesland opereerde, vormden de blokhuisen een belangrijk middel om zijn gezag te handhaven. Om de controle over de blokhuisen te kunnen handhaven werden in 1572, op het hoogtepunt van de opstand, de garnizoenen aangevuld met z.g. Luiker-Walen (11) omdat de Friezen (in het toenmalig spraakgebruik laag-Duitsers) niet helemaal werden vertrouwd. In Leeuwarden werd het garnizoen zelfs in zijn geheel vervangen door deze Walen. Toen in 1577 de Spaanse troepen van Di Robles door de Staten van Friesland waren afgekocht en het gebied verlieten werden de blokhuisen in Leeuwarden, Harlingen en Stavoren merkwaardigerwijs niet gesloopt. Voor George van Lalaing (12), de in 1577 door de Staten-Generaal aangestelde stadhouder over Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel, betekent dit een stevige ondersteuning van zijn gezag in de provincie. De blokhuisen werden dan ook weer optimaal bemand en uitgerust. Door spanningen tussen de Staten van Friesland en Rennenberg, m.n. over de religie, dreigden de blokhuisen weer vijandelijke steunpunten te worden, daar de garnizoenen Rennenberg trouw bleven. In 1578 werd door de landvoogd der Nederlanden, een neef van Philips II, aartshertog Matthias van Oostenrijk, toestemming verleend de blokhuisen in Leeuwarden, Harlingen en Stavoren te slopen. Eerst in 1580, toen Rennenberg openlijk de Spaanse zijde dreigde te kiezen, werden de blokhuisen, met uitzondering van die van Stavoren, zonder noemenswaardig geweld door de burgerij geneutraliseerd en ontmanteld. De laatstgenoemde werd middels uit Holland overgekomen troepen, zonder veel bloedvergieten, belegerd en ingenomen.

Inrichting

De Friese blokhuisen waren voor die tijd geavanceerde fortificaties, gesitueerd op strategische plaatsen. Ze bestonden niet uit een enkel gebouw maar leken het meest op kleine dorpen met meerdere opstallen op een vierkant of rechthoekig terrein. Zij waren omgeven met een aarden wal en een natte gracht met midden op het terrein een open plaats. De opstallen bevonden zich zoveel mogelijk tegen de binnenkant van de wallen en, om zich te bewapenen tegen mogelijke belegeringen, ruim voorzien van flinke hoeveelheden voedsel, wapens en munitie. Het blokhuis van Leeuwarden werd in de zuidoostelijke hoek van de stad aangelegd. Hier was slechts weinig bebouwing, alleen de Haniastins en enkele tuinderijen dienden geruimd te worden. Verder kon er gebruik gemaakt worden van de twee, haaks op elkaar staande, grachten van de stadsvesten, waarop twee aansluitende grachten werden aangelegd. Een en ander resulteerde in een volledige omgrachting. De blokhuisen in Harlingen en Stavoren, kleiner maar min of meer gelijkend op die van Leeuwarden, dienden om de havenmonden te beveiligen. Vanwege hun strategische belang werden de schootsvelden geruimd. Zo werd in 1517 de aangrenzende bebouwing bij het blokhuis in Harlingen afgebroken; in Stavoren werd in 1531 zelfs de kerk gesloopt. Leeuwarden verloor om dezelfde reden in 1542 de Saksische kanselarij. De blokhuisen maten, exclusief de omgrachting, 200 x 200 m. (Leeuwarden), 115 x 145 m. (Harlingen) en 70 x 80 m. (Stavoren), met op de hoeken torens in de vorm van rondelen of bastions. Leeuwarden bezat drie torens en kreeg in 1557 een vierde, de z.g. pijnigtoren (13). Harlingen had er twee naar zee gerichte en Stavoren vier. Deze hoektorens waren 12 tot 12,5 m. in doorsnede met drie meter dikke gemetselde muren. Zij waren aan de bovenzijde voorzien van een platform voor het plaatsen van geschut en inwendig, op twee etages, voorzien van schietgaten. De aansluitende, iets lagere, wallen waren eveneens voorzien van vuuropeningen. Om toegang voor transport mogelijk te maken, waren poorten aangelegd. Stavoren had één poort, Harlingen en Leeuwarden hadden resp. twee en drie poorten. Voor deze poorten lagen al dan niet poorthuizen, ophaalbruggen en valhekken en de doorgangen waren zeer laag – ca. 1.45 m. – uitgevoerd. Ter bescherming van het personeel in oorlogsomstandigheden moeten de blokhuisen waarschijnlijk voorzien zijn geweest

van ondergrondse verbindingen tussen de diverse opstallen. In het blokhuis van Harlingen zijn een drietal van dergelijke verbindingsgangen teruggevonden.

Bewapening

De garnizoenen op de blokhuisen beschikten over een uitgebreide bewapening. De landsknechten beschikten over voorlaadhandvuurwapens in de vorm van musketten en roers. Beide soorten lontslot handvuurwapens waren zwaar, moeilijk te hanteren, gevaarlijk (zowel voor de vijand als voor de gebruiker zelf) vanwege de altijd brandende lont in combinatie met los kruit en waren, gezien de vrij beperkte schootsafstand, weinig effectief. Ook het zwaardere z.g. grof geschut was moeilijk te bedienen, iets wat nog verergerd werd door de talloze typen met elk een eigen kaliber. Licht geschut, met (giet)ijzeren projectielen van 2 tot 23 pond en zwaar geschut met projectielgewichten van 24 tot 100 pond. Ook hier was sprake van voorlaadsystemen met dezelfde gevaren als bij de handvuurwapens.

Militaire waarde

De blokhuisen in Leeuwarden en Harlingen zijn nooit op hun sterkte getest; het blokhuis van Stavoren wel. Het kreeg zelfs tweemaal (in 1572 en 1581) een beleg te verduren. In 1572 werd het blokhuis behouden doordat een ontzettingsmacht de vijand verjoeg. Negen jaar later daagde er echter geen ontzettingsmacht op en was de val van het blokhuis slechts een kwestie van tijd. Hieruit blijkt dat de Friese blokhuisen – hoe goed ze ook door ligging, opzet, constructie, bevoorrading en bewapening op hun taak berekend waren – niet onneembaar waren. De blokhuisen hadden meerdere functies. Enerzijds dienden zij als dwangkastelen om de stad waarin zij stonden te kunnen beheersen, anderzijds fungeerden ze als uitvalsbases en bevoorradingpunten voor het leger te velde. De sterktes in Harlingen en Stavoren dekten bovendien de havens en daarbij de toegangen over water in de provincie af. Tegen de inslagen van projectielen waren de blokhuisen, gezien de diktes van de wallen en muren, voldoende bestand. Een ander aspect om de effectiviteit van een blokhuis te meten was de militaire kwaliteit en betrouwbaarheid van het garnizoen en zijn commandant. Deze laatste was alleen verantwoording schuldig aan de stadhouder en hadden dus geen boodschap aan de lokale bestuurders. Dat hield in dat voor de stadbewoners er altijd een bedreiging van de blokhuisen uitging. Ook de omvang van de garnizoenen op de blokhuisen verschilde nogal. Zo waren er in 1524 op het blokhuis in Harlingen ca. 100 man aanwezig. Op het blokhuis in Leeuwarden waren er in 1577 slechts 60, maar eerder in 1572 maar liefst 300.

Slot

In de jaren 1580/1582 werden de blokhuisen niet direct in hun geheel afgebroken; maar in de loop der tijd verdwenen echter verschillende onderdelen. Toen de meeste Friese steden in deze periode een nieuwe omwalling en omgrachting kregen, werden ook delen van de blokhuiswallen en –grachten in de stadsvesten opgenomen en zo behouden. De overige blokhuisgrachten werden gedempt met de aarde van de wallen en vervolgens werden de blokhuissterreinen gestaag volgebouwd. Verschillende gebouwen van de blokhuisen zijn nog geruime tijd voor allerlei doeleinden gebruikt. Lang zijn de resten van het blokhuis in Leeuwarden gebruikt geweest als gevangenis. Pas in 1810 moesten de restanten van het blokhuis plaats maken voor de nieuw te bouwen strafgevangenis. In Harlingen en Stavoren gingen de laatste delen van de blokhuisen verloren door inwerking van de zee en verschillende havenuitbreidingen.

(1) Albrecht van Saksen-Meissen, 1443 – 1500, vanaf 1498 erfpotestaat van Friesland, de Ommelanden, Ditmarschen en Wursten; (2) twee rivaliserende groepen die in de 14e en 15e eeuw elkaar te vuur en te zwaard bevochten in voortdurend wisselende facties; (3) Karel V, 1500 – 1558, o.m. heer der Nederlanden, koning van Spanje etc. etc.; (4) Albrecht van Beieren, 1336 – ?, o.m. ruwaard van Holland, Zeeland en Henegouwen; (5) voor deze tijd was er bij de artillerie sprake van slinger-, werp- of spangeschut, zoals b.v. de blijde en de springaal; (6) rondel: verzwaaarde en verlaagde halfronde uitbouw van een vestingmuur of –wal; bastion: vijfhoekige aarden of stenen uitbouw van een verdedigingswerk/muur/wal; (7) zwaardere vuurwapens die door meerdere personen bediend moesten worden; (8) Georg van Saksen-Meissen, 1471 – 1539,

bijgenaamd Joris met de Baard, huurde o.m. de z.g. Zwarte Hoop in, een bende ca. 5000 man die de Friese landen terroriseerde; (9) het begin van de tweede periode in de Tachtigjarige oorlog tegen Spanje, van 1568 tot aan de Pacificatie van Gent in 1576; (10) Caspar di Robles, heer van Billy, 1527-1585, Spaans stadhouder in Friesland en Groningen; (11) Rooms-katholieke Franstalige huursoldaten, afkomstig uit het bisdom Luik, gelegen in de zuidelijke Nederlanden; (12) George van Lalaing, graaf van Rennenberg, 1535 – 1581; (13) de toren bevatte ruimtes die ingericht waren om de van misdaden verdachte personen een handje te helpen bij het bekennen van hun “misdaden”, de gebruikte methodes waren om het maar eens eufemistisch uit de drukken tamelijk grof.

Krantenberichten uit de 16e eeuw

Er werd strenge gewaakt tegen de inkomst van vreemd krijgsvolk, waartoe men eene zekere leus gebruikte, die men alle onbekende of verdachte personen deed uitspreken, te weten: Fjouwer lotter-claer leepaaijen op in finne herne ijn ien nest. Die deze woorden niet met eene genoegzame vaardigheid kon nazeggen, hield men voor eenen uitlander, en werd op staande voet veroordeeld, om verdrongen te worden. Daarop werden de Friezen weder met nieuwe en drukkende belastingen bezwaard, als: eene personeele schatting; nieuwe en zware imposten op wijnen, bieren en lakens enz. alhetwelk met de uiterste gestrengheid werd ingevorderd van de bijna uitgemergelde en overbelastte ingezetenen.

Vreesselijk was de watervloed, die op 26 September 1509 over Friesland ging, waardoor het scheen, dat geheel het land met al wat er op was eene prooi der wateren zoude worden. Groot was het getal mensen, die in de golven den dood vonden, en nog veel grooter het aantal vee. De drijfbaare goederen, huisraad enz., werden door den noordwestenwind naar den woudekant gedreven, zoodat vele menschen van alles beroofd werden.

In het jaar 1511 trof Leeuwarden een groot onheil, door eenen zwaren brand, die op de Nieuwestad wel tweehonderd huizen verteerde. De winter van 1510 was al begonnen in het midden van October, en duurde met eene scherpe koude voort tot den 8 Januarij 1511.

Men vindt nog aangeteekend, dat er op 12 November 1520 een zeer zware hagelslag plaats had, waarvan de steenen zoo groot waren als hoendereijeren, en waaronder men stukken ijs van eenen palm groot vond; de schade, hierdoor aangebracht, was groot, niet alleen door dien er vele glazen ingeslagen werden, maar ook dewijl schapen en kalvers op het veld door dezen fellen hagel gedood werden.

De kronijken verhalen, dat om dezen tijd eene komeet geschenen heeft, met eenen vervaarlijken staart, waarop onweders, dure tijden en zware watervloeden gevolgd zijn. Inzonderheid was er een ijsselijk onweder op 5 November 1530.

En nu, 1550, voerde men de gevloekte Inquisitie, of den onregtvaardigsten geloofsdwang in, door Jezuiten uitbroed, en door de Paus bevestigd, ondank alle privilegiën, handvesten, voorregten en gewoonten der vrije inwoners dezer landen, om allen, die men in het geringste van afwijking der Roomsche kerk verdacht hield, te vuur en te zwaard te vervolgen, en hunne goederen als roofgierige arenden magtig te worden.

Dure tijd van 1558, het brood steeg tot zulk eenen hoogen prijs, dat een brood van elf ponden te Bolsward tot elf stuivers verkocht werd; later kostte het te St. Nicolaasga veertien, te Sloten tweeëntwintig, en te Workum werd het verkocht tot den ongehoord hoogen prijs van vijftwintig stuivers. Het grootste gebrek werd geleden, van het begin der vasten 1558 tot aan Pinkster, wanneer door Gods Voorziening de duurte afnam.

Het jaar 1562 was wegens de veelvuldige regens, die er in den zomer vielen, voor Friesland hoogst treurig, veel mied- en hoilanden stonden geheel onder water, en konden niet worden afgemaaid.

Op 1 November 1570 (Allerheiligen), des avonds om negen uur, ontstond, met eenen vervaarlijken storm, een felle watervloed over Friesland; op vele plaatsen braken de dijken door. Een geladen schip, houdende 70 last, is nabij Makkum over den dijk geworpen, en dreef landwaarts in tot Abbega, waar het bij eene boerenwoning bleef liggen. In Friesland was het wel het ergst, wel twintigduizend menschen verdronken.

In het jaar 1576 is, door eenen hevigen storm, de kerk van St. Vitus of Oldehove ingestort, en daarna niet weder herbouwd, welligt omdat het bisdom, waarvan deze de hoofdkerk was, mede niet luisterrijk stond, en insgelijks dreigde in te storten.

Aedje Lammersz, burgemeester van Leeuwarden

Gedeputeerde Staten van Friesland besloten vanwege het feit dat de onderhandelingen met Rennenberg niet vorderden en zij het zaakje niet echt vertrouwden – iets dat later inderdaad zou blijken – dat in ieder geval de blokhuisen, vestingen in de stad, niet langer in vreemde handen zouden moeten blijven. Zij gaven opdracht de blokhuisen van Leeuwarden, Harlingen en Stavoren te bezetten en de soldaten van Rennenberg eruit te verwijderen. Het blokhuis van Leeuwarden zou onder bevel van Aedje Lammersz ingenomen moeten worden. Een poging om het blokhuis door een list bij nacht te overrompelen, mislukte. Er werd toen besloten tot een rechtstreekse aanval in dezelfde nacht. De klokken klepten, de burgers kwamen onder de wapenen en hoorden de mededeling dat vreemde soldaten het blokhuis wilden plunderen. Het wachtwoord werd gegeven de wapens niet neer te leggen voor de dwangburcht afgebroken was. Uit het stadswapenhuis werden de kanonnen naar de bedreigde punten gereden door een menigte knapen “met een spoed, alsof er paarden voor gespannen waren”. Bomen werden omgehakt en in de gracht om het blokhuis geworpen. Eén maatregel, die men vervolgens toepaste en die bijzonder goed uitpakte, was dat men de monniken en de nonnen uit de kloosters en de Roomsgezinden uit hun huizen haalden en deze, met de vrouwen en kinderen van de mannen die op het blokhuis in bezetting lagen, voor het blokhuis opstelden, volop in het zicht van de belegerden. Dit paardenmiddel, meer doeltreffend dan ridderlijk, leidde – hoe kan het ook anders – tot een spoedige capitulatie. De bezetting gaf zich over, maakten dat zij weg kwamen en het blokhuis zou op termijn geslecht worden. Maar nu het blokhuis in Harlingen. De commandant aldaar was niet van plan zonder verzet zijn plaats te ruimen. Lammersz en de zijnen hadden toen een buitengewoon geluk. De secretaris van Rennenberg, een zekere Bailly, werd gepakt en bleek in het bezit te zijn van een aantal blanco brieven, voorzien van de handtekening van Rennenberg. Die van Leeuwarden zorgden nu voor de invulling; zij schreven in één van de brieven een bevel aan de commandant van het Harlingse blokhuis, om met zijn troepen die stad te verlaten en naar Groningen te gaan. Hij gehoorzaamde! De bezetting van het blokhuis van Stavoren werd eveneens verwijderd en wel door een beveldschrift van de Staten-Generaal en de Prins van Oranje. Deze actie van Lammersz, aan wie de zinspreuk wordt toegeschreven: “It is mei sizzen net te dwaen”, maakte het voor Rennenberg onmogelijk zijn gehele gebied aan Parma uit te leveren. Groningen moest eraan geloven, Friesland echter niet. Daardoor bleef het verzet tegen Spanje aan beide zijden van de Zuiderzee, strategisch van groot belang, intact. Bron: Sjoukema

De Friezen in hun aard

Inhoudsopgave

I. Welke is de Ligchamelijke gesteldheid der inwoners?

- a. Ligchamelijke gesteldheid
- b. Gezondheid, hooge leeftijd
- c. De natuurlijke toestand van den grond werkt daartoe mede
- d. Geringe sterfte, bewezen door de staten van 1811
- e. De Friezen zijn minder geneigd tot het huwelijk
- f. Onechte geboorten
- g. Algemeene opmerkingen.

II. Op welke wijze voedt men in Friesland de kinderen op?

- a. Wijze van opvoeding der kinderen ten platten lande

III. Waarmede voeden zich de bewoners der steden en van het land?

- a. Voedsel der inwoners

IV. Welke zijn de kleeding en het hoofdtooisel van mannen en vrouwen, zoo in de steden als op het land?

- a. Algemeene opmerkingen.
- b. Kapsel van de stadsdames
- c. Kapsel der landbewoonsters
- d. Kapsel en kleeding der vrouwen van Hindeloopen
- e. Kleeding der mannen

V. Welke zijn de zeden, gewoonten, gebruiken en uitspanningen van de inwoners, zoo in de steden als ten platten lande.

- a. Karakter en zeden van de Friezen
- b. Hunne eerlijkheid
- c. Wijze, waarop de boer en daglooner hun dag verdeelen
- d. De Zondag op het land
- e. Harddraverijen
- f. Markten
- g. Dienstbaren, die van dienst veranderen
- h. Huwelijken, bruiloften
- i. Kraambezoek
- k. Begrafenissen

l. Uitspanningen

- m. Hardzeilpartijen
- n. Markten of kermissen
- o. Amusemenen der hoogere standen
- p. De taal der landbewoners
- r. De stad Hindeloopen
- s. Molkwerum

VI. Welke zijn de meest gewone ziekten bij de Friezen, hare oorzaken en de daar tegen aangewende middelen?

- a. Ziekten ontstaan gewoonlijk uit eene belette uitwaseming
- b. Geneesmiddelen
- c. Galachtige ongesteldheden in den herfst
- d. Hare oorzaken.

- e. Gebrek aan drinkbaar water
- f. Middelen om daaraan tegemoet te komen

Het bestuur van het Friesch Genootschap heeft gemeend, dat dit belangrijk rapport reeds nu als een historisch kan worden beschouwd. Het oorspronkelijk bevindt zich nog in het archief van den heer Commissaris des Konings in Friesland. De heer van Burmania Baron Rengers, twee malen waarnemend Gouverneur, vervaardigde daarvan een afschrift, hetwelk hij ons vereerde en waarvan een der leden des Bestuurs eene getrouwe vertaling vervaardigde nadat de beoordelingen van Friesland en de Friezen uit de pen van doortrekkende vreemdelingen – als von Uffenbach, Niebuhr en Bowring – vroeger gedrukt zijn, mag men zeker meer waarde hechten aan het oordeel van een man, die, na veel gereisd en gezien te hebben, reeds twee jaren aan het hoofd had gestaan van het burgerlijk bestuur van het volk, welks zeden hij in dit stuk beschrijft, en die in de gelegenheid was, om over vele bijzondere onderwerpen van deskundigen de naauwkeurigste opgaven in te winnen. Omtrent hetgeen de Baron Verstolk in dien bangen tijd voor dit gewest is geweest en welk een gezegende gedachtenis hij hier heeft achtergelaten, zie men het geschrift: Friesland in 1813, in het 10e deel van het tijdschrift des Genootschaps, de Vrije Fries, 1863, blz. 219, 245, 270, 318

De Prefect van het Departement Friesland aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken des Keizerrijks. 1 Augustus 1813. Uwe Excellentie heeft aan in den brief, dien zij mij de eer deed aan mij te adresseeren den 11 Junij l.l., zes vragen gesteld, betrekkelijk de inwoners van dit departement. Na de inlichtingen te hebben ingewonnen, die ik noodig had omtrent de bedoelde onderwerpen, wil ik haar beantwoorden, en daarbij dezelfde orde volgen, waarin zij zijn voorgedragen.

I. Welke is de Ligchamelijke gesteldheid der inwoners?

a. Ligchamelijke gesteldheid. De inwoners van Friesland zijn in den regel welgemaakt, groot, krachtig en sterk gespierd, en, zoo als reeds de oude schrijvers ons hunne voorzaten afbeeldden, beantwoorden zij aan de woorden van Horatius: Fortes, creantur fortibus.

b. Gezondheid, hoge leeftijd. Voor het meerendeel zijn de Friezen en Friezinnen blond. Hun uiterlijk en hunne gelaatskleur hebben alle kenmerken van eene bloeiende gezondheid. Ook hebben zij een natuurlijken en gelukkigen aanleg voor een hoogen ouderdom en om daarvan genot te hebben. Hunne spieren, niet al te vast en niet te los, bezitten den juisten graad van opgewektheid en gevoeligheid, om de noodige werkzaamheid te verzekeren aan de voeding van het bloed en de verdere vochten. Verschillende aanleidende oorzaken, die ziekten voorafgaan en eene menigte van kwalen ten gevolge hebben, worden bij hen niet aangetroffen. De Friezen zijn dien ten gevolge daaraan minder onderhevig en worden er minder sterk door aangetast dan andere volken. Evenzoo zijn in de omliggende departementen de ontstekingsachtige (inflammatoire) ziekten menigvuldiger en heviger dan in Friesland; terwijl men alhier – ten minste ten platte lande, volgens de uitspraak der mannen van de faculteit – minder nerveuse en chronische ongesteldheden aantreft dan elders. Deze gelukkige organisatie van zenuwen en spieren, die in den regel de Friezen minder onderhevig doet zijn aan ziekten, kan, om meer dan eene reden, aangemerkt worden als een voorregt, dat zij genieten van hunne geboorte af aan, en dat zij overgeërfd hebben van hunne ouders en voorouders.

c. De natuurlijke toestand van den grond werkt daartoe mede. Echter moet men tegelijkertijd toestemmen, dat de grond, dien zij bewonen, de gesteldheid, de ligging en het klimaat, alsmede hunne leefwijze, veel tot instandhouding daarvan bijdragen. Reeds in 1788 toonde de Hoogleraar A. Ypeij de gunstige toestand daaromtrent aan in eene academische voordragt, te Franeker gehouden, de Frisiae salubritate nativa optimaque eandem conservandi augendique ratione.

d. Geringe sterfte, bewezen door de staten van 1811. Uit de organisatie van het Friesche volk en uit de natuurlijke gesteldheid van Friesland, alles evenzeer bevorderlijk voor de gezondheid, volgt, dat de sterfte er minder groot is dan elders; eene omstandigheid, die men reeds sedert lang

onderstelde, doch die, bij gebrek aan sterftetafels en naauwkeurig onderzoek, niet kon worden bewezen dan door de staten der bevolking en hare beweging, opgemaakt in 1811. Deze kunnen beschouwd worden als de middenterm van de becijferingen omtrent de gezondheid en de sterfte der Friezen. Volgens deze tafels of staten zijn gestorven op eene bevolking van 36,529 zielen in het arrondissement Heerenveen 708 personen of 1/51; in het arrondissement Sneek, op eene bevolking van 45,445, 1,020 personen of 1/44, en in het arrondissement Leeuwarden, op 94,729 zielen, 2,626 personen of 1/36, hetgeen geeft voor het geheele departement 4,350 sterfgevallen, of 1/40 op eene bevolking van 176, 703 zielen; terwijl Suszmilch in zijn werk, de Goddelijke orde in de verandering van het menschelijk geslacht, Amst. 1770, het gemiddeld sterftcijfer van een volk stelt op 1/36, met terzijdestelling van het verschil tusschen de steden en het platteland (11). De Hoogleeraar Ypeij merkt op, dat men bij de Friezen een talrijker en hooger graad van ouderdom aantreft dan bij andere volken. Deze opmerking wordt bevestigd door de staten van het vorige jaar, die een groot getal personen aanwijzen, die op hoogen leeftijd zijn overleden, als: 190 van 75 – 80 jaren. 150,, 80 – 85 ,, 73 ,, 85 – 90 ,, 16 ,, 90 -- 95 ,, 4 ,, 95 – 100 ,,

e. De Friezen zijn minder geneigd tot het huwelijk. De bovenbedoelde staten geven nog eene andere op merkelijke uitkomst, namelijk, dat de Friezen minder opgewektheid en neiging dan andere volken voor het huwelijk bezitten. Te dezen opzichte merk ik in de eerste plaats op, dat in 1811 op eene bevolking van 176,703 zielen er niet meer dan 1,399 huwelijken zijn gesloten, hetgeen maakt één huwelijk op 126 personen. Volgens Suszmilch is er geen volk, waar dit getal zoo gering is. De Heer Struijck verzekert zelfs, dat in sommige dorpen van Holland er gewoonlijk huwt één paar op 64 personen, bijgevolg het dubbel van het cijfer, dat Friesland aanwijst. Bovendien heeft de telling van 1811 slechts aangewezen 29,956 gehuwde vrouwen, terwijl, volgens de verhouding door de heer Struijck aangegeven naar sommige Hollandsche dorpen, dit had moeten bedragen 24,322 (2). Daarentegen is de duur der huwelijken in Friesland langer. Men kan deze door elkander stellen op 21 jaren, in plaats van de 12 2/3, zoo als de heer Struijck aangeeft, zoodat het overlijden van den man of de vrouw niet zou hebben ontbonden 2,416 huwelijken, zoo als die schrijver aangeeft, maar slechts 1,338 huwelijken per jaar. Ook zijn er in het laatste jaar niet meer gestorven dan 1,361 gehuwde mannen en vrouwen; een nieuw en sterk bewijs voor de gezondheid en den langen levensduur der Friezen.

f. Onechte geboorten. De bovengemaakte opmerking schijnt in de tweede plaats bevestigd te worden door het getal der onechte kinderen, geboren in 1811, hetgeen tot dat der echte kinderen staat als 148 tot 5271, dat is 1 op 36. Voor andere landen stelt Suszmilch deze verhouding als op 1 op de 18 – 22. In sommige hoofdsteden, als Berlijn en Cassel, is deze verhouding nog ongunstiger. Echter kan men niet aannemen, dat het Friesche volk minder vruchtbaar is dan andere volken want, voor maatstaf aannemende het getal huwelijken en geboorten van het laatste jaar, zijn er geboren uit 1399 jaarlijks voltrokken huwelijken 5271 kinderen of 38 op 10 huwelijken, hetgeen nagenoeg overeenstemt met het cijfer door Suszmilch voor verschillende landen aangewezen. Het is waar, dat uit 29,956 huwelijken, die ik onderstel, dat in Friesland in 1811 bestonden, slechts 5,271 kinderen zijn geboren, hetgeen slechts 4 geeft op 22 huwelijken, terwijl Struijck 5 kinderen stelt op dat getal huwelijken in sommige Hollandsche dorpen; maar ik heb daaromtrent reeds aangemerkt en als aannemelijk gesteld, dat de Friezen een hooger en leeftijd bereiken dan andere volken, waaruit volgt, dat onder de

1. Sedert het hier voor 1811 opgegeven cijfer van 176,703 zielen in Friesland (dat in 1795 op 150,000 geschat werd) is de bevolking dezer provincie dermate toegenomen, dat zij bij de telling van 1818 bedroeg: 183,000, in 1840 227,000, in 1860 274,000 en op 1 Jan. 1875 ruim 307,000 zielen. Met het hierachter aangehaalde werk van Struijck is waarschijnlijk bedoeld diens Inleiding tot de algemene Geographie, Amst. 1753. Redactie.

2. Zou het geringer getal huwelijken in 1811 geen tijdelijk verschijnsel en een gevolg zijn geweest van de ongunstige omstandigheden des tijds, terwijl ook zeer vele huwbare mannen waren opgeroepen om in de legers van Napoleon te dienen en anderen in vrees verkeerden voor hetzelfde lot, en weinig aanmoediging vonden om zich bij den algemeenen druk in 't huwelijk te begeven? Redactie.

7. bestaande huwelijken er een grooter getal moet voorkomen, waarbij de leeftijd de echtgenooten ongeschikt maakt voor de voortplanting. Deze beschouwing bevestigt dus mijne opmerking. Men zal in de tweede plaats opmerken, dat het verschil tusschen de bevolking in Friesland en de geboorten grooter is dan in andere landen, daar die toch staat in 1811 als 176,703 tot 5,419 of als 31 1/2 tot 1; eene verhouding, die volgens Suszmilch zou zijn in 35 Hollandsche dorpen van 24 tot 1 en in 15 Fransche dorpen van 22 1/6 tot 1, zoodat men op hetzelfde getal personen in Friesland een veel kleiner getal kinderen moet stellen. Maar dit bewijst slechts, dat men meermalen, bij gebreke van voldoende gegevens, ten onregte de bevolking heeft berekend naar de geboorten, maar niet, dat de Friezen minder vruchtbaar zouden zijn dan andere volken.

g. Algemeene opmerkingen. Ik leid hieruit af, dat Friesland te dezen opzichte eene nieuwe bijdrage levert tot de bewonderingswaardige orde, die op te merken is in het algemeene zamenstel van het heelal. Inderdaad, indien men aanneemt, dat de Friezen door hunne physische organisatie en door de gesteldheid van het land, dat zij bewonen, minder dan andere volken onderhevig zijn aan ziekten, even vruchtbaar waren, terwijl zij bovendien een hooger leeftijd bereiken, die orde weldra verstoord zou worden en aanleiding zou geven tot een wanverhouding, indien de hartstogt der liefde hen met dezelfde levendigheid bezielde. Ik vlei mij, dat deze opmerkingen voldoende zullen zijn om te doen kennen de natuurlijke gesteldheid der inwoners van Friesland. Later zal men deze beter kunnen leeren kennen, wanneer de vergelijking van de beweging der bevolking van volgende jaren met die van 1811 veroorlooven zal, om zekerder maatstaf aan te nemen dan die men nu vinden kan in de opgaven en uitkomsten van een eerste jaar.

II. Op welke wijze voedt men in Friesland de kinderen op?

a. Wijze van opvoeding der kinderen ten platten lande. Voedsel. De wijze van voeding der kinderen is in den regel zeer eenvoudig en gelijkvormig onder de bewoners van het platte land. Gedurende het eerste jaar, en zelfs nog langer, is de moedermelk het voornaamste, zoo niet het eenige voedsel der kinderen. Dikwijls treft men moeders aan, die hare kinderen aan de borst houden tot aan het tweede en zelfs tot aan het derde jaar, wanneer zij reeds tevens van het voedsel hunner ouders mede gebruiken en alleen loopen. In den regel echter worden zij gespeend op één of anderhalfjarigen leeftijd. De moeders, die door zwakte of andere omstandigheden buiten staat zijn hare kinderen te zogen, voeden hen met een pap van melk en beschuit, of met meel van boekweit, waarvan men met melk een dunne pap maakt, of die men laat koken met gort en karnemelk.

Kleeding

De kleeding der kinderen is doorgaans warm en van eene vrij dikke stof, ten minste wanneer de omstandigheden der ouders niet al te bekrompen zijn. Tot 5, 6 of 7 jaren, naarmate ze meer of minder ontwikkeld zijn, blijven de kinderen thuis onder het opzigt der moeder, die, indien zij op het veld werkt, hen dikwijls met zich neemt, ten einde hen niet uit het oog te verliezen, wanneer zij zich bezighoudt met wieden of anderen veldarbeid.

Onderwijs van de jongens

Het kind, den bovenbedoelden leeftijd bereikt hebbende, wordt gewoonlijk ter schole gezonden, waar men het leert lezen en schrijven, somtijds ook rekenen en psalmzingen, alsmede om vragen en antwoorden van buiten te leeren, bevattende de beginselen der christelijke godsdienst; echter op eene wijze, die weinig geëigend is aan de min ontwikkelde vermogens. De tijd voor het onderwijs bestemd, hangt veel af van de omstandigheden der ouders en verschilt van één tot vier jaren. De zoon van den daglooner, zoodra hij een paard kan besturen, wordt gedurende het zomerseizoen bij een landbouwer dienstbaar; andere jongens, waarvan de vader zelf tot den landbouwenden stand behoort, zonder evenwel in ruime omstandigheden te verkeerren, moeten op den zelfden leeftijd beginnen te arbeiden en het werk te doen, waartoe zij in staat zijn, bijv. zij leiden de paarden voor de kar, de eg of den ploeg. De veldarbeid geëindigd zijnde, gaan de jongens gedurende den winter weder naar de school. Een jongen, die drie of vier zomerhalfjaren,

naar gelang der ontwikkeling zijner krachten, bij den boer verkeerd heeft, treedt bij een landbouwer voor het gansche jaar in dienst. Van dat oogenblik af wordt hij beschouwd als in zijne eigene behoeften te kunnen voorzien, en zelden zijn de ouders in de noodzakelijkheid hem nog bijstand te bieden. Ongevoelig geraakt hij te huis in de kennis van den landbouw, door de wetenschap van zijn meester, die deze hem mededeelt; zijn loon klimt allengs op en bereikt somtijds op twintigjarigen leeftijd de som van fr. 210. De zoons van landbouwers, die in het ouderlijk huis blijven, en die den arbeid verrigten, welke anders aan de dienstbaren wordt opgedragen, worden op dezelfde wijze opgevoed. Zoodra hunne krachten het toelaten, wordt hun aangeleerd wat zij nodig hebben van den landbouw te weten, terwijl hunne ouders, indien zij in de ruimte leven, voor hen op zekeren leeftijd eene boerderij koopen (of huren), waarvan de opbrengst in staat is om in hunne behoeften te voorzien. Van de dochters. De opvoeding van de meisjes verschilt weinig van die van de jongens. Zij gaan slechts ter school, wanneer hare ouders behoeftig zijn, tot aan het oogenblik, dat zij in staat zijn iets te verdienen; en de gelegenheid daartoe biedt zich spoedig aan in die streken, waar de landbouw vele handen nodig heeft en die dan ook het meest bevolkt zijn. Daartoe behooren het aardappelen bijeen te brengen, die uitgedold zijn, en andere soortgelijke bezigheden te verrigten, die men haar kan toevertrouwen.

De meisjes gaan minder lang ter school dan de jongens, omdat zij in de korten tijd genoeg gevorderd zijn om hare moeders in de huishouding bij te staan. Bovendien duurt het niet lang of zij kunnen spinnen, hetgeen eene kleine aanwinst geeft voor de middelen van bestaan van het gezin. Men onderrigt haar weinig in vrouwelijke handwerken, b.v. in het naaijen of breiden, en er is slechts een klein getal, dat zich toelegt op het maken van mans- en vrouwenkleederen en daarmede den kost verdient. Op den leeftijd van 12, 13 of 14 jaren worden zij in dienst gezonden bij een landbouwer, en verdienen zij weldra genoeg om te voorzien in haar onderhoud en in de eischen van haren landelijken opschik. De dochters van landbouwers, die weinig bemiddeld zijn, vervullen bij hare ouders de taak van dienstmaagden. Zij leeren de koeijen melken en boter maken. Men acht hare opvoeding voltooid, wanneer zij aan het hoofd eener boerenhuishouding kunnen staan. In sommige streken wordt de zondagavond gewijd aan lessen, die in de school worden gegeven, door middel van welke deze jeugdige personen de gelegenheid vinden, om de weinige kennis, die zij in hare kindschheid en eerste jeugd opdeden, eenigzins meer uit te breiden.

De ouders, die verlangen, dat hunne kinderen belijdenis des geloofs van de hervormde godsdienst afleggen, zende hen op den leeftijd van 14 à 15 jaren bij den predikant der gemeente, waar zij een zeker getal vragen en antwoorden over de geloofsleer van buiten leeren; maar in het algemeen kan men zeggen, dat voor de zedelijke opleiding der kinderen ten platte lande weinig zorg wordt gedragen.

In de steden

Ik heb geene bijzondere opmerkingen te maken betrekkelijk de wijze van opvoeding der kinderen in de steden van Friesland. Het is op de lagere scholen, dat zij in het algemeen hunne eerste opvoeding ontvangen, en ongevoelig leidt men hen op voor het vak, dat men voor hen heeft gekozen. Opleiding bij de hogere standen. De hogere standen zenden gewoonlijk de jongens op de latijnsche scholen. De Latijnsche taal, en somtijds ook de beginselen van het Grieksch, nemen daar de eerste jaren in, terwijl de Fransche taal, de geschiedenis en de aardrijkskunde dikwijls het onderwerp zijn van meer particulier onderwijs, hetwelk meesters, bij het uur genomen, hun in het ouderlijk huis verstekken. Het gebeurt ook, ofschoon meer zeldzaam, dat familiën, vooral wanneer het aantal kinderen aanzienlijk is, hen voor een zekeren tijd toevertrouwen aan een afzonderlijken leeraar. De jongeling, den ouderdom van 16 à 17 jaren bereikt hebbende, gaat vervolgens de academische lessen bijwonen te Groningen, eenigen ook te Leiden of te Utrecht, tot dusver ook dikwijls te Franeker. Maar de kundigheden, die zij aan de hoogeschool opdoen, beantwoorden niet altijd aan de goede gelegenheid, die deze bronnen van wetenschap hun aanbieden; ten minste wanneer hun stand en fortuin hen boven de noodzakelijke plaatsen van zich toe te leggen en hen niet verplichten tot de uitoefening van het vak der medicijnen, van de theologie of van het regt. In het algemeen zou het gewaagd zijn te

zeggen, dat er in dit opzigt veel wedijver bestaat bij de aanzienlijke jeugd van Friesland. het is nog zeer zeldzaam, dat zij zich tracht te vormen door reizen. De ingezetenen van dit gewest stellen zich weinig in aanraking met hunne naburen; hun karakter, hun smaak, hunne zeden, hunne gebruiken en gewoonten hielden en houden hen nog terug van naar elders te gaan. Hunne wijze van zien en van de zaken beoordeelen brengt hen steeds naar hunne haardsteden terug, en een der sterkste karaktertrekken van den Fries is zonder twijfel zijne gewoonte, om zich af te zonderen, te isoleeren; eene gewoonte, waartoe de gesteldheid van het departement in zeker opzigt aanleiding schijnt te geven.

Opleiding van de meisjes. De jonge dames erlangen gewoonlijk hare eerste opleiding in het ouderlijk huis, hetzij dat men ze toevertrouwt aan de zorgen eener gouvernante of dat men haar verschillende meesters geeft. Op den leeftijd van 15 of 16 jaren worden zij voor het meerendeel naar de kostschool gezonden, waaronder die te Groningen voor het oogenblik de meest gezochte schijnt te zijn. Somtijds ook kiest men er een in een ander der naburige departementen. Men kan hier bijvoegen, dat de muziek, het dansen en het teekene bijna altijd onder de opvoeding begrepen zijn.

III. Waarmede voeden zich de bewoners der steden en van het land?

a. Voedsel der inwoners. De bewoners van het land voeden zich over het algemeen met zwaar en degelijk voedsel, als: graauwe, groene en witte erwten en paardenboonen, waarvan evenwel het gebruik zeer is afgenomen; aardappelen, boekweitgort en anders gort- en boekweitemeel, maar zelden tarwemeel. Van het eerste bakt men koeken, alsmede eene spijs, welke bekend is onder den naam van Potstroo, dat is te zeggen: een pap van meel en melk, die men zoo lang roert, dat ze een meer vaste massa wordt. Deze alzoo geprepareerde pap wordt gegeten met eene saus van melk en boter, of met eene andere soort van vet, gemengd met stroop, indien de omstandigheden dit toelaten. In den zomer gebruikt men veel groote of roomsche bonen. Wortelen, knollen en kool worden ook gegeten, doch in mindere hoeveelheid. Het gewone brood is het roggebrood; ook maakt men gebruik van tarwebrood, gebakken met zemelen en bekend onder den naam van grofweienbolle. Dijkwijn wordt het brood in sneden verdeeld, dan in kokende melk geweekt en daarna gegeten met de bovenbedoelde saus er over. Dit vindt men des zondags bij vele landbouwers. De landbewoners, van wat minder ruimere omstandigheden, eten ook tarwebrood, waarin soms krenten worden gebakken; men vindt dit echter op hunne tafels als eene meer uitgezochte, maar geene dagelijksche spijs. Het gewone verbruik is verder rundvleesch en spek, schaaapvleesch veel minder. In het voorjaar gebruikt men de kalveren, die men niet wil opfokken, soms gedurende eenige dagen gevoed met karnemelk, soms dadelijk na de geboorte. Men maakt weinig gebruik van versch rund- en varkensvleesch. In den herfst slagt de landbouwer eene zoodanige hoeveelheid vee, als gedurende een gansch jaar voor zijne huishouding noodig is. Een gedeelte van het vleesch en spek wordt gezouten en in den pekel gezet, het andere wordt sterk gezouten gedurende eenige dagen en vervolgens in den schoorsteen gehangen om gerookt te worden. Het eerste wordt 's winters, het andere in den zomer gegeten. Behalve de andere spijzen eet men gewoonlijk twee malen per dag eene pap of brij grutten en karnemelk. Op hunne feesten geven de boeren, die in goeden doen zijn, wijn, pruimen, zoete appelen, gebraden kalfvleesch en schapenvleesch, en meestal een dikken koek van tarwemeel met krenten, bekend onder den naam van boffert. De daglooner, die met een talrijk gezin van zijn dagelijksche verdienste moet leven, heeft geen ander voedsel dan roggebrood en aardappelen. Het brood wordt gegeten met een weinig boter of met een stuk kaas; de aardappelen met zout en mosterd, zelden met vet. De gewone drank bestaat uit koffie en thee, vrij slap gebruikt. De thee, die men bij meer gegoede landbouwers vindt, is van bijzondere goede kwaliteit, zoo als men die aantreft bij de burgerklasse in de steden. De koffij is meestal aangemengd met cichorei; terwijl de tegenwoordige hoge prijs der koffij zelfs aanleiding heeft gegeven om daarvoor eene zekere kunstmatige koffij in de plaats te stellen, zamengesteld uit gebrande rogge en weit, vermeng met cichorei. Van deze twee dranken gebruikt men daags twee, drie of meermalen aanzienlijke hoeveelheden. Bier wordt niet dan in bijzondere omstandigheden gedronken: in de bouwstreken als men het koolzaad dorscht en in de streken, die rijk zijn aan weilanden, in den hooitijd. Buiten thee en koffij is de gewone

drank karnemelk. Bij zwaar werk deelt de landbouwer somtijds jenever uit aan zijne arbeiders; wijn wordt zelden gebruikt, zelfs bij de meer gegoede klasse. De tafel van de eerste standen der maatschappij verschilt weinig van die in de andere Hollandsche departementen. De spijsen, die men er aantreft en de wijze waarop zij worden toe bereid, houden het midden 10 tusschen de Fransche en de Engelsche keuken. Met uitzondering van de meer feestelijke maaltijden, is het getal schotels veelal weinig talrijk.

IV. Welke zijn de kleeding en het hoofdtooisel van mannen en vrouwen, zoo in de steden als op het land?

a. Algemeene opmerkingen. De kleeding der Friezinnen, wanneer men die beschrijft en ontleedt, schijnt èn gelaat èn vorm weinig voordeelig te doen uitkomen. Men draagt hier ook keurslijven en die kleedjes, welke de uiterlijke vormen afteekenen en de omtrekken doen uitkomen, en waarvan de smaakvolle plooiën aan de houding eene nieuwe bekoorlijkheid bijzetten, of het gebrekkige daarvan aan het oog onttrekken; terwijl het kapsel, het haar veroordeelende om onzichtbaar te blijven, haar verplicht, om zich een sieraad te ontzeggen, waarvan men elders met zoo veel bekoorlijkheid weet partij te trekken. Evenwel, wanneer eene Friezin, eenigzins gunstig door de natuur bedeed, haar kostuum draagt, gebeurt het ligt, dat men vergeet het in bijzonderheden na te gaan; het geheel bevalt, zonder dat men eigenlijk weet te zeggen wáárom; en men heeft opgemerkt, dat de Friesche kleederdragt bijna altijd de personen, die men gewoon was anders gekleed te zien, gunstig doet uitkomen, terwijl integendeel de personen, die het Friesche kostuum dragen, bij den ruil verliezen. Dit kapsel schijnt vooral voordeelig aan de blonde, frissche sekse van Friesland kenmerken, ja men kan aannemen, dat het, op een portret, verre van misstaat. Het wèl uitgevoerde werk over de verschillende kleederdragten in de Hollandsche departementen, dat te Amsterdam is uitgekomen bij den heer Maaskamp, geeft van de Friesche kleeding, alsmede van die van der inwoners van Hindeloopen, een duidelijker denkbeeld dan het mogelijk is te geven, zonder zijne toevlucht te nemen tot afbeeldingen. Ik zal echter trachten er eene schets van te leveren.

b. Kapsel van de stadsdames. Eene Friesche stadsdame draagt achter om haar hoofd, op eene muts van zwarte zijde, een bedeksel van goud (oorijzer), waarvan het gewigt zich regelt naar de goeheid. Aan de breede bladen van dit sieraad zijn aan weersind knopen gehecht. Daarover zet men een muts van kant, sluitende om het voorhoofd, maar van achteren in breede plooiën over den hals en de schouders nederhangende. Zij is omgeven met breede kanten, wier kostbaarheid eveneens afhangt van het vermogen. Aan weerskanten van het hoofd schitteren twee spelden (juweelen veeren) van ongeveer een halven vinger lengte, waar beneden twee kleinere gevonden worden bij de knoppen van het oorijzer, welke spelden slechts één steen hebben. Aanzienlijker vrouwen voegen daaraan toe een speld of plaat (boot of naald) van edelgesteenten, gehecht aan den linkerkant der muts en afdalende tot aan de helft van het voorhoofd. Bij minder rijke personen zijn de spelden en andere ornamenten alleen van goud. Om den hals draagt men strengen bloedkoralen, een gouden ketting of andere sieraden, en aan de vingers ringen van goud of met diamanten. Het manteltje van de Friezinnen hangt neder tot op de helft van den arm. Onder deze pelerine, die soms van zeer fijn bont is, of wel van de zelfde stof als de japon, draagt men eene gewone jurk van gekleurde of witte zijde, een doekte van mousseline en kanten. Men voet hieraan toe een voorschoot van zwarte zijde of gaas, of van mousseline, steeds omzoomd met kanten, en eindelijk een enorme hoed van stroo, genaamd zonhoed, neêrgebogen ter zijde en van achteren, maar van voren in den vorm van een halven cirkel, waarvan de middellijn kan gerekend worden op driekwart el of een el. Een breed zijden lint van ongeveer twee ellen is daaraan vastgehecht. De vrouwen weten die hoeden met veel behendigheid te dragen en de beweging er van te besturen, en bezitten eene verwonderlijke handigheid om daarvan partij te trekken, hetzij tegen den wind, het stof of de zon, hetzij om dit omvangrijk artikel te doen dienen om hare aanbidders aan te moedigen of ze voor het lapje te houden. De kleederdragt van een vrouw, op deze wijze gekleed, kan gesteld worden op eene waarde van 1700 à 2500 franken.

c. Kapsel der landbewoonsters. De boerinnen en vrouwen van het land dragen insgelijks het oorijzer, de spelden en de muts, maar kleiner en van een eenigzins verschillenden vorm. Den hals versieren zij met groote roode koralen, waartusschen een kroontje van goud hangt, en de vingers met zwarte gouden ringen. Het manteltje of de pelerine is minder smaakvol en nieuwmodisch en van minder kostbaar bont; de rok is van effen of blaauw gestreepte wollen stof; tot de voorschoot kiest men ook gewoonlijk de blaauwe of grijze kleur. De lagere klassen houden zich minder aan deze kleederdragt. Men ziet veel vrouwen, die een klein strooehoedje dragen, dat doet denken aan een omgekeerde mand. Bij de meeste familiën van den eersten stand vindt men het Friesche kostuum niet meer, tenzij als eene aardigheid en om zich bij gelegenheid te verkleeden. De dames hebben de modes aangenomen, die overal in Europa aan de orde zijn. Nog merk ik op, dat ook de Friesche kleederdragt onderworpen is aan de wisseling van de mode. (3)

d. Kapsel en kleeding der vrouwen van Hindeloopen. Dit laatste is niet het geval met het kostuum van de Hindelooper vrouwen, dat nimmer verandering ondergaat, en dat uitgevonden schijnt te zijn, om te doen zien tot welke hoogte men de natuur kan misvormen. Het verschilt te eenemale van het hier boven beschrevene. De schoone sekte te Hindeloopen draagt een kap, waarvan vorm en breedte verschillen naar gelang van den staat der persoon, als gehuwde vrouw, als weduwe of als jong meisje. De kap bestaat uit eene donker gekleurde doek, en is zoodanig aangebragt, dat men ter wederzijden van het hoofd twee slippen, als vleugels, ziet nederhangen. Onder dezen doek draagt men een of twee mutsen, die het haar geheel bedekken. De bruiden hebben het voorregt een bijzonderen kap te dragen, rijker dan de anderen. Het haar wordt nimmer geknipt; slechts eens om de acht of veertien dagen maakt men het los, en slaat men het als vlechten rondom het hoofd. Het keurslijf reikt tot aan den hals, waarvan het gevolg is, dat de boezem geheel bedekt is. De wijze, waarop de rokken worden vastgemaakt en over elkander gedragen, geven aan al die vrouwen het aanzien van verscheidene maanden zwager te zijn. Men verwondert zich er over, deze bijzonderheid reeds bij de kinderen te zien. Over het keurslijf draagt men een soort van kamisool, dat met gekleurde linten wordt vastgehecht en waarvan eene zwarte wollen of lakensche voorschoot afdaalt. Over dat alles fladdert een kleed van Indische stof, op de wijze als de japanse vrouwen. Ingeval van zwaren rouw slaan de Hindeloopsters een zwarte rok om haar hoofd. In één woord, de kleeding te dezer plaatse, zoowel van de vrouwen als van de mannen, kenmerkt zich even als de gansche stad door eene donkere en sombere tint.

e. Kleeding der mannen. Omtrent de kleeding der mannen valt weinig op te merken. De Friezen onderscheiden zich in dit opzigt niet van hunne naburen dan door wijzingen, die moeilijk kunnen worden beschreven. De hoogste klassen volgen de gewoone modes van het beschaafde Europa. De boeren en landbewoners dragen nagenoeg de zelfde kleeding als in de andere Hollandsche departementen. Zij hebben, even als elders, hunne groote gespen en hunne groote zilveren knopen, alsmede hun korte buis; zij dragen zelden pruiken. In de steden komt dit meer voor, en men heeft veel op met het genot van een kamerjapon. Te Hindeloopen is de kleederdragt der mannen wat de kleur betreft overeenstemmende met die der vrouwen, hoewel zij zich vooral onderscheiden door het baaitje of vest, dat, boven aan den hals toegeknoopt, versierd is met eene rij zilveren knoopjes, kort op elkaar naar beneden afdalende.

3 Eene uitvoerige en zeer bevallige beschrijving van de toenmalige Friesche kleederdragt in de aanzienlijke standen gaf Prof. J. Bosscha in het leven van Willem den tweede, die den 5 Maart 1814 als kroonprins Leeuwarden bezocht, bl. 242, overgenomen in Friesland in 1813, bl. 105. Red. 4 Dit onderwerp is later uitvoerig beschreven in het werkje: Merkwaardigheden van Hindeloopen; bevattende historische bijzonderheden omtrent de woningen, kleeding en taal der Hindeloopers, benevens taalproeven in rijm en onrijm; door S. O. Roosjen en N. D. Kroese te Hindeloopen, en W. Eekhoff te Leeuwarden. 1855. Red. 12

V. Welke zijn de zeden, gewoonten, gebruiken en uitspanningen van de inwoners, zoo in de steden als ten platten lande.

a. Karakter en zeden van de Friezen. De gewoonten en zeden van de landbewoners, vooral wanneer hunne woningen verwijderd zijn van de steden en grooteren plaatsen, zijn in den regel

grof en weinig beschaafd. Men heeft gemeend op te merken, dat zij, die de vruchtbaarste streken bewonen, het minst voorkomend en gediensig zijn, en minder gemanierd dan zij, die op meer dorre gronden gevestigd zijn. In dit opzigt wijst men op de ingezetenen van het Bildt, een zeer vruchtbare streek in het noordelijkst gedeelte van dit arrondissement Leeuwarden, uitmakende de gemeenten St. Anna-, St. Jacobi- en L. Vrouwe-parochie. De reden hiervan laat zich gemakkelijk verklaren. Een vruchtbare bodem toch verzekert aan den bebouwer rijker opkomsten dan een minder vruchtbare; die rijkdom geeft spoedig een gevoel van onafhankelijkheid en doet veelal bij den minder ontwikkelden mensch eene te hooge gedachte van zich zelve ontstaan. Wie zich onafhankelijk gevoelt, is minder geneigd tot gediensigheid jegens anderen. De Friezen hebben weinig op met vreemdelingen en beschouwen bijna als zoodanig de bewoners der overige naburige departementen. Zij hebben geene groote gebreken. Weliswaar wordt er misbruik gemaakt van sterken drank, maar dit geschiedt doorgaans niet anders dan wanneer zij feestdagen, of wel ter gelegenheid van de kermis. Van nature zijn ze goedaardig en weinig prikkelbaar, maar eens in toorn ontstoken, is het moeilijk hen weder tot bedaardheid te brengen; zelfs de meest overtuigende redeneering vermag daarbij niet veel. Bij hunne twisten waren zij vroeger gewoon hunne tegenpartij aan te vallen met het mes, zich er vooral op toeleggende, om in het aangezicht verwondingen aan te brengen. In verschillende plaatsen zag men toen een opgehangen mes, en die het aanraakte, was verplicht te snijden met den eigenaar; eene wijze van vechten, die hare beminnaars en beoefenaars had, en die, hoewel steeds met bloedingen afloop, dikwijls plaats had, zonder dat men daarbij te denken had aan een voorafgeganen twist. Men zou dit ongeveer op ééne lijn kunne stellen met het Engelsche boxen; maar dit gebruik is allengs vervallen, en men vindt het tegenwoordig alleen nog bij de zeelieden. Men heeft den Friezen dikwijls een onbuigzamen kop toegeschreven, en in zekeren zin kan dit waar zijn; maar aan den anderen kant is het niet te ontkennen, dat zij zich onderscheiden door bijzondere zachtheid en gehoorzaamheid aan de wet. Alleen vorderen zij, dat men hen die verklare en dat men er hen gemeenzaam mede make. Zij eischen bovendien van de zijde hunner bestuurders veel voorkomendheid en populariteit, en dat men zich verplaatse in den toestand van den persoon: want de minste tekortkoming, de minste partijdigheid of achteloosheid hunner magistraten zal niet nalaten levendige klagten op te wekken, die door den meest waardigen ambtenaar met moeite tot zwijgen kunnen worden gebragt. Bovendien maakt men bij hen weinig indruk door uitwendige praal en schijn, die hunne gevoeligheid slechts zouden kwetsen. Zachtheid en overreding alleen moeten alles doen; maar dit middel eischt eene groote gemeenzaamheid met hunne gewoonten, met hunne huiselijke betrekkingen, met hunne wijze van redeneeren en hunne taal. Zij bemoeijen zich weinig met hetgeen niet dadelijk tot hun beroep behoort; zij spannen dáárvoor duurzaam al hunne krachten in, en zij zijn tevreden, als zij maar door niets in hunne dagelijksche bezigheden worden gestoord. Sedert de beroeringen, die in de laatste jaren in dit departement zijn voorgekomen, heeft men onder hen opgemerkt veel onverschilligheid en veel onkunde ten opzichte van hetgeen er in de wereld voorvalt. Te allen tijde stonden zij bekend als dapper en geschikt voor den oorlog; eene hoedanigheid, die den naam van Fries met glans doet prijken niet alleen in de geschiedenis van het nieuwere Europa, maar ook reeds tijdens de Romeinsche heerschappij en gedurende den loop der middeleeuwen.

b. Hunne eerlijkheid. Daar er weinig zorg wordt gedragen voor hunne zedelijke opleiding, kan men zeggen, dat, indien zij braaf zijn – zoo als wij hier boven reeds hebben vermeld – de voorname drijfveer daartoe bestaat in de gewoonte, het gebruik en de overweging, dat zij, ander handelende, de achting zouden verliezen, die men hun toedraagt. De goede trouw en eerlijkheid moet men rangschikken onder hunne voornaamste deugden. De wijze, waarop de handel gedreven wordt in veen, in granen, in boter, kaas en andere producten, levert daarvan een afdoend getuigenis: want de verkooper geeft bijna nooit aan den koper een bewijs dat hij den prijs van het verkochte voorwerp heeft ontvangen, en de voorbeelden, dat men voor de tweede maal betaling heeft gevorderd, zijn zóó zeldzaam, dat men ze kan aanmerken als niet bestaande. Eveneens is het zeldzaam, dat een jonge man de geliefde verlaat, aan wie hij trouwbeloften heeft gegeven, en dat hij zijn woord schendt, vooral wanneer er zich gevolgen vertoonen van hunnen omgang. Onder de bewoners van het land wordt de huwelijksrouw bijzonder in acht genomen, en bij, die verdacht wordt ze te schenden, staat bloot aan minachtende bejegening. In de

voornaamste steden zijn de zeden minder zuiver. Zelfs heeft de ongebondenheid daar merkbare vorderingen gemaakt, hetgeen men, gedeeltelijk althans, moet toeschrijven aan de aanwezigheid van militairen.

c. Wijze, waarop de boer en daglooner hun dag verdeelen. De landbouwer staat met zijn gezin op te 3 ure à half vier. Alsdan gaat men de koeijen melken, de boter karnen en kaas maken. De knechten, die hij gewoonlijk in zijn dienst heeft, beginnen te 5 ure hun werk. Dit is de tijd, die bestemd is om een aanvang te maken met het bewerken van het land, het te eggen, of wel ander landwerk te verrigten. Te 8 ure komt het gezin bijeen, als het eerste schoft of dagwerk is volbragt. Sommigen houden dan het middagmaal en gunnen zich dan rust tot 10 ure; anderen eten een boterham, gebruiken thee en hervatten den arbeid te 9 ure. Zij, die te 8 ure middagmalen gaan te 10 ure weder aan het werk, arbeiden tot 2 uur en rusten dan een uur, waarin zij een stuk roggenbrood met boter en kaas en thee gebruiken. De overigen middagmalen om 12 uur en nemen dan rust tot 2 uur. Te 6 uur is de werkdag geëindigd; het gezin komt weder bijeen, en men nuttigt dan den avondmaaltijd; - vervolgens wordt er nog koffij of thee gebruikt. De boer, die met zijn gezin geen deel neemt aan het landwerk, gebruikt zijn koffij des morgens om 10 of 11 uur, terwijl zij, die te 12 ure middagmalen, de thee gebruiken te 3 uur. Des avonds te 8 à 9 ure begeeft men zich ter ruste. Des zondags gebruikt men het middagmaal te 11 ure, in plaats van te 8 ure; des winters daarentegen is het uur van het middageten gesteld op 12 uur. De daglooner, die den boer behulpzaam is in het dorschen van het graan, begint zijn dag ten 2 à 3 uur des morgens, en eindigt dien des namiddags op het zelfde uur. Op vele plaatse bestaat het gebruik, dat de boer een feest geeft aan zijn werkvolk bij het einde van den oogst, als de laatste schoof in de schuur is gebragt. Hij noodigt daarbij niet alleen de knechten en meiden, die hij in vast dienst heeft, maar ook de daglooners en de dagloonsters, die bij den oogst hebben medegewerkt. Dit feest wordt gewoonlijk gegeven op een zaterdag. Aan de gasten worden voorgezet rozijnen, gebraden schaapvleesch, zoete appelen of pruimen, na den maaltijd koffij, jenever en brandewijn, terwijl de feestvreugde voortduurt tot in den nacht.

d. De Zondag op het land. De Zondag wordt gevierd als een dag van rust en van genoegen. Zelden wordt hij bestemd voor den arbeid, tenzij in het midden van den hooitijd, of op het tijdstip, dat het koolzaad moet worden gedorscht. De meeste bewoners gaan een of teemaal ter kerk, en bezoeken vervolgens hunne bloedverwanten en kennissen. De ongehuwden vereenigen zich gewoonlijk in de herbergen en vermaken zich met het spelen met den bal (kaatsen) of met den stik. Dit laatste spel, dat men katknuppelen noemt, bestaat in het op zekeren afstand werpen van een stok tegen een hangende ton, waarin men een kat heeft opgesloten. Hij, wiens stok de ton zoodanig verbreekt, dat de kat uit hare gevangenis kan ontspannen, wordt als overwinnaar beschouwd. Ook werpt men soms met den stok naar een koek, vastgehecht aan een paal. Hij, die deze paal omsmijt, heeft de koek gewonnen. Des winters worden deze spelen vervangen door kaarten. Bij deze zamenkomsten maakt men veel gebruik van tabak en jenever, hetwelk somwijlen, wat dit laatste betreft, tot onmatigheid overslaat. Des zondags of des zaturdags gaan de jongelingen na den avondmaaltijd de koffij gebruiken bij de jongedochters in de buurt. Zij vinden daar gewoonlijk de familie vereenigd, en brengen dikwijls den ganschen nacht door met hunne geliefde, nadat de ouders en het verdere gezin zich ter ruste hebben begeven. Men kan het als een bewijs van ingetogenheid aanmerken, dat deze vrije omgang slechts zelden gevolgen heeft, die in strijd zijn met de goede zeden. De markten of kermessen, die in de meer aanzienlijke plaatsen gewoonlijk eenmaal in het jaar worden gehouden, trekken een aanzienlijken toevloed tot zich uit de plaatsen van den omtrek. De viool, die zich dan doet hooren in de herbergen, noodigt de jongelieden van beider kunne tot den dans.

e. Harddraverijen. Wanneer er eene harddraverij gehouden, vereenigt zich de menigte in de daar naast gelegen weiden of in het veld. De prijs, behaald door den beste draver - want de paarden gaan nimmer in galop - bestaat in een vergulden (gouden of zilveren) rijk versierde zweep, of wel in een paar sporen en somtijds in een bal of in eenige zilveren lepels. Als de harddraverij geëindigd is, gaat men naar het dorp terug, om daar door zijne vrienden onthaald te worden, die alsdan thee aanbieden, darna boterhammen en vervolgens koffij, jenever en brandewijn met

suiker. Anderen gaan naar de herbergen, waar de jongelingen met hunne vrijsters zich niet laten wachten. Zij brengen dan den nacht door, om met dansen, zingen en drinken zich over te geven aan luidruchtige pret. Zij, wier beurs dit toelaat, laten zich rooden of witten wijn geven, en mengen dezen somtijds dooreen.

f. Markten. Bijna alle landbouwers bezoeken eenmaal ter week de markten der nabijgelegen stad of vlek, om er hunne produkten te verkoopen. De eerste Leeuwarder markttag, volgende op den 12den Mei, wordt bezocht door alle bewoners van den omtrek.

g. Dienstbaren, die van dienst veranderen. De dienstbaren, die van meester veranderen, verlaten hun dienst den 12 of 13 Mei, en brengen alsdan eenige dagen in vrijheid door, vóór ze eene nieuwe betrekking aanvaarden. Zij maken daarvan gebruik om in grooten getale zich naar de hoofdplaats van het departement te begeven, waar zij zich vermaken, hetzij in de stad zelve, hetzij in de voorsteden. Een gedeelte van den nacht wordt aan de pret gewijd, en men hoort in de herbergen zoowel de viool als de luidruchtige dansen der jeugd.

h. Huwelijken, bruiloften. Men kan hierbij nog melding maken van de huwelijken, van de bezoeken, die men maakt bij kraamvrouwen en van begrafeniszen, waarvan, vooral de laatsten, zeer in trek en gezocht zijn. De wijze van bruiloftvieren is veelal zeer eenvoudig. Men noodigt daarbij de naaste familieleden en betrekkingen, benevens de vrienden der jongelieden. Het feest regelt zich naar de omstandigheid van den bruidegom en bruid. Men vermaakt zich met zingen, dansen en drinken, en ieder der genoodigden voorziet de huishouding der jonggehuwden met een of ander stuk huisraad.

i. Kraambezoek. Eene vrouw, die bevallen is, zelfs van den geringsten stand, noodigt dadelijk na den negenden dag harer kraam de vrouwen en meisjes van hare kennis bij zich. Zij ontvangt deze overeenkomstig hare middelen, doch altijd met thee, koffij, tarwenbrood, soms krentebrood, beschuit, boter, kaas en brandewijn met suiker en rozijnen. Deze kraamvisites bestaan dikwijls uit eene bijeenkomst van 15 á 20 vrouwen, en niet zelden worden ze zoo luidruchtig, dat zij een ongunstigen invloed uitoefenen op de herstelling der kraamvrouw. Iedere de gasten brengt een geschenk mede in zuiker, koffij, koek of dergelijke.

k. Begrafeniszen. De begrafeniszen gaan vergezeld van buitengewonen omslag. Dikwijls worden daarbij gevraagd honderd personen en zelfs nog meer, die beiderlij kunne, die allen het lijk volgen. De predikant van het dorp heeft den voorgang bij de mannen, zijne echtgenoot dien bij de vrouwen. Na deze volgen de naaste betrekkingen van den overledene, gewoonlijk in het zwart gekleed, of, wanneer het voornamen landbouwers zijn, gehuld in een klein rouwmanteltje. De vrouwen dragen bij deze gelegenheid om het hoofd een grooten zwarten sluijer tegen de regen, welke dan ook regenkleed genoemd. Wanneer het sterfhuis ver van de begraafplaats is verwijderd, wordt het lijk op een boerenwagen geplaatst en dan volgen de naaste betrekkingen ook in rijtuigen. In het dorp aangekomen, wordt de lijkkist afgeladen, om daarna ter begraafplaats te worden gedragen. Zelfs dan, wanneer de groeve zeer nabij is, gaat de geheele stoet eenmaal rond de kerk. Vroeger had men zelfs de gewoonte, dit tot driemaal toe te herhalen, maar dit is meer en meer in onbruik geraakt. Zoodra de kist in het graf is nedergelaten en met aarde gedekt, keert de lijkstoot terug naar het sterfhuis, waar men in dien tusschentijd gezorgd heeft dat in verschillende vertrekken verscheidene tafels zijn gedekt en voorzien met ham, spek, krentebrood, beschuit, boter en kaas. De predikant en zijne vrouw erlangen de eerste plaats bij de naaste betrekkingen; de verdere gasten plaatsen zich naar verkiezing aan de overige tafels. De predikant spreekt vóór den maaltijd een gebed uit, en eindigt dien daarna met eene dankzegging, waar tusschen hij gewoonlijk eene lijkrede, ter ere van den afgestorvene, invlecht. Gedurende den maaltijd wordt er bier geschonken, vervolgens thee, die weder gevolgd wordt door jenever en brandewijn. Aan de naastbestaanden, die van verre gekomen zijn, zorgt men dat dadelijk koffij, jenever en brandewijn worden voorgezet. Als de maaltijd geëindigd is, worden alle tafels voorzien van pijpen en tabak. Dit gebruik is op het land zoo algemeen, onder alle klassen, dat zelfs arme lieden, die moeite hebben om zich behoorlijk te kleeden, daar niet buiten kunnen.

1. Uitspanningen.

In de uitspanningen der Friezen bestaat weinig afwisseling. De mannen, die gehuwd of op zekeren leeftijd gekomen zijn, kennen er geene andere dan elkander wederkeerig bezoeken te brengen, of zich in de herberg te vereenigen om er hun pijp te rooken, jenever te drinken en over den landbouw te spreken. Ook bezoeken zij de paarden- en veemarkten, hetzij uit liefhebberij, hetzij om te koopen of te verkoopen. Ook de harddraverijen trekken hen tot zich. Onder de uitspanningen der jongelieden kan men tellen het kaatsen, het katknuppelen (reeds boven gemeld), het kolven en 's winters het schaatsrijden. De Friezen zijn bekend als groote schaatsrijders. Zij beoefenen die kunst niet enkel uit smaak, maar evenzeer uit behoefte. En inderdaad, de natuurlijke gesteldheid van het departement, die in de vette kleistreken de verbetering van de wegen te eenemale in den weg staat, laat des winters aan de inwoners geen ander middel van gemeenschap over dan langs de kanalen. Wanneer deze met ijs zijn overdekt, worden ze veel gebruikt door middel van sleden of schaatsen. Hieruit volgt, dat de Friezen, regtuit op het doel afgaande, zich minder onderscheiden door sierlijkheid in de kunst van schaatsrijden, dan wel in groote snelheid van vaart. Van die snelheid haalt men voorbeelden aan, die aan 't wonderbare grenzen, zooals dat van een burgemeester van Bolsward, die, de Zuiderzee overstekende, in één dag op schaatsen van den Haag naar Bolsward reed. Terwijl men in de Departementen van de Zuiderzee en van de monden der Maas er van houdt om heen en weder te rijden, om kunstige figuren op het ijs te maken en te balanceeren met één been in de lucht, wordt de Friesche schaatsrijder gerekend een en 1/4 mijl per uur af te leggen. Het behoort te worden opgemerkt, dat de schaatsen, waarvan men zich in Friesland bedient, op eene andere wijze zijn ingerigt, zijnde horisontaal en plat, terwijl zij elders aan de zijden eenigzins scheef zijn, zoodat men ze niet, zonder onderscheid, aan de beide voeten zou kunnen gebruiken. Verder zijn de schaatsen der Friezen zeer kort en zonder versiersel, en men vindt er niet die halve boog aan vóór den voet, welke dikwijls aanleiding geeft tot ongelukken. De vrouwen nemen evenzeer druk deel aan deze oefening, en men heeft zelfs wedstrijden gezien tusschen schaatsrijdster, waarbij de prijs werd toegekend aan haar, die het eerst een bepaald punt had bereikt.

m. Hardzeilpartijen. Op het Sneekermeer en ook elders heeft men evenzoo hardzeilpartijen, waarbij de overwinnaar doorgaans als prijs eene vlag ontvangt. Wanneer dit volksfeest door weêr en wind wordt begunstigd, is het zeer de moeite een bezoek waardig.

n. Markten of kermissen. De hogere standen nemen ook in meerdere of minderen mate deel aan deze genoegens, eveneens ook aan die der kermissen, welke in Friesland veel overeenkomsten hebben met die in andere departementen, en aangemerkt kunnen worden als hun carnaval: want men ziet daarbij gansche rijen kramen met koopwaar van allerlei soort, en spellen van springers, koordendansers, goochelaars, kwakzalvers en alles wat de menigte maar tot zich kan trekken. In iedere stad en ik elk dorp heeft men jaarlijks eenmaal kermis. Ze worden veelal druk bezocht, vooral die van de hoofdplaats van het departement, welke zeer belangrijk is. Dan ziet men dikwijls de eerste familiën voor eenige dagen hare buitens verlaten, om aan de woelige kermisvermakelikheden deel te nemen. Bij die gelegenheid heerscht er wat meer vrijheid van zeden, die bij de minder beschaafde klassen niet zelden tot ongebondenheid overslaat.

o. Amusements der hogere standen. De gewone spelen op de sociëteit zijn het whist-, het hombra-, het quadrille- en het piketspel, het jassen en het reverti. De Friezen houden veel van danspartijen en concerten, waaronder die van de hoofdstad zich onderscheiden. Men kent hen veel aanleg toe voor de mimiek en het tooneel; maar dewijl het departement geen stad bezit van den eersten rang, brengen de acteurs, die trouwens geene Friezen zijn, het hoogstens tot die middelmatigheid, welke men niet anders van tooneelstukken uit de provincie kan verwachten. Men kent er echter liefhebberijtooneelen, die het somtijds tot eene aanmerkelijke hoogte brengen. (5) Diners en soupers zijn er niet zeer algemeen. Buiten leven de familiën zeer afgezonderd, en in de stad zijn de gezelschappen der dames dikwijls afgescheiden van die der heeren, zoodat deze laatsten in de koffijhuizen gaan of op de plaatsen hunner bijeenkomsten, om eene partij kaart of billard te spelen; terwijl de dames den avond te huis doorbrengen aan de theetafel, om de nieuwtjes van den dag te behandelen. 's Avonds tien uur gaat ieder naar huis, om in den

familiekring het avondeten te gebruiken. De soupers, waartoe men wordt uitgenoodigd, duren tot laat in den nacht en zijn aangeregt.

p. De taal der landbewoners. De taal, welke men in het departement spreekt, zou het onderwerp kunnen uitmaken van vele opmerkingen en nasporingen. Inderdaad spreken de bewoners van het land eene taal of landtaal (boerefriesch), die ter naauwernood voor de stedelingen verstaanbaar is. Zij, die haar spreken, schrijven haar evenwel niet, en het zijn slechts geleerden die geschreven hebben in deze taal, welke vooral geëigend is voor het eenvoudige en gemeenzame. Daar op de scholen in het Hollandsch onderwezen wordt, bestendigt deze landtaal zich alleen door het gebruik. Bovendien heeft bijna ieder kanton eene verschillende uitspraak. Het tegenwoordige taalgebruik schijnt thans eene verbastering van de oude landtaal te zijn. Er bestaat daarvan eene spraakkunst, in de 17de eeuw geschreven door Gysbert Jacobs. Zij, die hem verstaan, roemen bij dezen schrijver bijzonder de zeggingskracht in zijne verzen en de zuiverheid van stijl in zijn proza. Er bestaan ook verzen van zekeren Althuisen, zaamgesteld in dezelfde taal gedurende de laatste eeuw. Professor Wassenbergh van Franeker staat bekend als daarin op de hoogte.

r. De stad Hindeloopen. Alvorens te eindigen met de opmerkingen betrekkelijk de gebruiken der Friezen en de bijzonderheden, welke hen kenmerken, moet ik nog melding maken van de stad Hindeloopen, die het vreemde verschijnsel levert van eene weinig aanzienlijke bevolking, wier zeden, gewoonten en kleeding te eenemale verschillen van die der overige gedeelten van Friesland en van de meest nabijgelegen plaatsen. Dat een geheele landstreek, welke de natuur zelve door de meeren of bergen van de omliggende streken heeft afgescheiden, haar primitief karakter heeft behouden, zoo als het land van Wales en de Hooglanden van Schotland, dat laat zich uit den natuurlijken toestand van het land en de geschiedenis van zijne bewoners voldoende verklaren. Dit is evenzeer het geval met de kolonie Amak, gelegen in de nabijheid van Kopenhagen. Maar dat eene bevolking van 1439 zielen, gevestigd op een afstand van niet meer dan een mijl van de steden Workum en Staveren en aan de andere zijde omgeven door een aanzienlijk getal dorpen, hare oude gebruiken van geslacht tot geslacht op de nakomelingschap overplant, zonder dat er eenige natuurlijke afsluiting aanwezig is, en dat zij de scheidsmuur, die hare voorzaten hebben opgetrokken tusschen haar en de omgelegen bevolking, handhaaft, zonder de minste toenadering te gedoogen, - ziedaar een feit, dat in de geschiedenis van de zeden der volken eene bijzondere aandacht schijnt waardig te zijn. De kleine stad Hindeloopen is onregelmatig gebouwd. Het meerendeel van hare bruggen en straten is alleen bruikbaar voor voetgangers, en het is moeilijk haar met een wagen door te rijden. De bouworde, 5 Onder het Fransche bestuur, dat tooneelvertooningen en concerten bijzonder begunstigde, was hier eene Tooneel-Societeit opgericht, die elf jaren lang bloeide en van wier werkende leden de namen bekend zijn van de Heeren E. Roorda, J. van Leeuwen, J. W. J. Steenbergen van Goor, Frederik de Haan, S. G. Cats, Mr. G. L. Teijens, Mr. S. J. Overveld, J. C. F. Esau, L. Metz, H. Dijkman en Mr. A. van Halmael jr., die dadelijk bij zijne komst te Leeuwarden daarvan lid werd en in 1817 zijn blijspel: de Hekelaar aan zijne medeleden opdroeg. Red. Maar vooral de inwendige inrigting der huizen, is allervreemdst, en de wansmaak zou zich niet op eene meer bizarre en kleingeestige wijze kunnen in het licht stellen. Hetgeen vooral de aandacht trekt, dat zijn de vensterblinden of luiken, geverfd met een zwarte of zeer donkere kleur, die men gewoonlijk in deze stad aantreft, en op eene wijze om marmer na te bootsen, zoodat men het zou kunnen gelijkstellen met slechte arabesken. De kasten of keeften van eikenhout, overladen met ornamenten en snijwerk, getuigen van de kunst of ten minste van het geduld van den vakman. Rijk zijn de lijsten der spiegels, de draperiën der schoorsteenen, de uitgelezen verzamelingen van Japansch porselein, dat vroeger zeer kostbaar was, doch waarvan, wegens de verandering van den smaak, de waarde thans zeer is verminderd. De woningen zijn niet breed en maar van ééne verdieping. De verdeling der vertrekken is geheel in overeenstemming met de meubelen. In het midden vindt men het vertrek, dat de Hindelooper kamer wordt genoemd, waarin de gansche familie des winters den geheelen dag doorbrengt en er in slaapt. Aan de eene zijde is de groote schoorsteen, aan de andere zijde de slaapsteden in de muur, als een soort van kast of nis, door een schot met planten omgeven (bedsteden). Deze slaapplaatsen vindt men zeer algemeen in alle Hollandsche departement; zij

onderscheiden zich in Friesland dikwijls door hunne verhevenheid, zoodat hij, die er op wil slapen, gebruik dient te maken van een stoel of van een trapje, om tot zijn doel te komen. Er zijn meer bijzonderheden aan de Hindelooper kamer verbonden. Eene daarvan is nog zonderling. Het is de bijzondere breedte van deze bedsteden, die zich in den muur bevinden en soms belendende zijn aan twee vertrekken, waarvan het een, een meer verhevene plaats hebbende, toelaat, dat men er op zijn gemak ingaat, terwijl men, het bed aan de andere zijde willende verlaten, zich op eene gevaarlijke hoogte bevindt. Men verzekert, dat soms het gansche gezin van eene en de zelfde bedstee gebruik maakt, zoodat men, op het uur van opstaan, ten gevolge der breedte dezer bedsteden, soms achtereenvolgens een aanzienlijk getal personen uit een en het zelfde bed te voorschijn ziet komen. Men verhaalt nog, dat een vriend of vriendin des huizes, daar den nacht doorbrennende, almede van die bedstee gebruik maakt en dat de man tusschen die persoon en zijne vrouw ligt, als het een man is, terwijl, indien de persoon tot de vrouwelijke sekse behoort, de vrouw ligt tusschen die persoon en haar echtgenoot. Het is wel aan te nemen, dat deze vreemde gebruiken er toe geleid hebben om aan de ingezetenen van Hindeloopen iets belagchelijks te vinden, dat ze eigenlijk niet verdienen. Ook is dikwijls moeilijk om precies te weten hoe de juiste toedragt is, maar hetgeen niet twijfelachtig schijnt, is dit, dat de jongelieden, het hof makende aan hun meisje, vrijheid hebben haar te bezoeken op bed, terwijl de beide gelieven alleen gescheiden worden door den deken. Volgens een ander gebruik zendt de minnaar, die zijne geliefde wenscht te bezoeken, haar eenige eetwaren, of geld om die te koopen; als zij dit aanneemt, heeft de minnaar vrijheid om den nacht bij haar door te brengen, zonder zich evenwel de regten te mogen veroorloven, waarop de huwelijksband alleen hem aanspraak vermag te geven. Op het einde van den winter verlaat men het groote vertrek, waarvan hier boven gesproken is, om gewoonlijk een klein vertrek te bewonen, dat door een grootere of kleinere binnenplaats van het huis afgescheiden is, soms ook door een kleinen gang, als het gezin tot de mingevoeden behoort. Dit klein vertrek, lytshuus genoemd (little houses), schijnt te moeten worden aangemerkt als tuin- of buitenverblijf; maar, daar het meestentijds noch door boomen, noch door grond omgeven is en zij gewoonlijk hunne woonverblijven verbergen en deze dus zelden een vrij uitzigt opleveren, kan men dit verblijf beschouwen als een dwaas bijvoegsel aan den zonderlingen bouwtrant daar ter stede. Een boom is eene zeer vreemde zaak te Hindeloopen. Deze omstandigheid, gepaard aan de naaktheid van geheel de omliggende landstreek, vergroot het zonderlinge van de plaats. Gedurende den loop van den dag ziet men de inwoners uit, om de lucht te genieten. Zelden komen zij elders. De gehechtheid aan hunne gebruiken is van dien aard, dat onlangs eene moeder, op haar doodsbed, hare dochter liet beloven, om nimmer het Hindelooper kostuum te zullen afleggen. Voor het overige is de stad, die vroeger bestond van de scheepsvaart, sedert de laatste jaren in verval geraakt. Hare rijkste ingezetenen waren scheepskapiteins van de groote vaart, die haar uitkozen om zich er stil terug te trekken; maar hunnen fortuinen, voor het meerendeel in publieke fondsen geplaatst, hebben gevoelig geleden. In het inwendige van hunne woningen laten zich in vroegere gebruiken van het zeemansleven niet miskennen en dikwijls doet het denken aan de kajuit van een schip.

s. Molkwerum. Het naburige dorp Molkwerum is de enige plaats, die de Hindelooper gebruiken volgt. Het heeft eenige vermaardheid verkregen wegens de wanorde, welke men er opmerkt in de wijze, waarop de huizen zijn gelegen. Inderdaad is daarin geen orde of eenige rigting te bespeuren. De huizen schijnen er hier en daar in alle rigtingen neêrgevoerd te zijn, al naar het toeval het meêbragt. Dewijl ze bijna alle van elkander afgescheiden staan, is het gevolg hiervan, dat te Molkwerum geen weg of straat noch iets van dien aard bestaat. Alleen kleine paadjes dienen om van het eene huis in het andere te komen, en die zijn alleen bruikbaar voor voetgangers. Deze omstandigheid heeft aan het dorp den naam doen geven van Friesche doolhof, daar het gelijkt op een damspel, waarbij men eene onregelmatige en van de gewone wijze afwijkende methode volgt.

VI. Welke zijn de meest gewone ziekten bij de Friezen, hare oorzaken en de daar tegen aangewende middelen? Zonder twijfel heeft men niet op het oog gehad de mededeeling van alle ziekten, die in Friesland, even als elders, voorkomen, hare oorzaken en de daar tegen

aangewende middelen, maar eeniglijk die ziekten, welke men kan aannemen als het noodzakelijk gevolg zijnde van den natuurlijken toestand van het departement en zijn bewoners.

a. Ziekten ontstaan gewoonlijk uit eene belette uitwaseming. Vermits de luchtgesteldheid in Friesland dagelijks verandering ondergaat en dikwijls meer dan eens op den zelfden dag, zoo volgt daaruit, dat de transpiratie der ingezetenen ieder oogenblik gevaar loopt van te worden verhinderd. Men kan alzoo zeggen, dat de meest gewone ziekten in Friesland het gevolg zijn van de belemmering der uitwaseming, als bijv. Aandoening der slijmvliezen (catareés), tusschenpoozende of doorloopende koortsen, kolijk, buikloop, cholera, galziekte, pleuris en rhumatisma, om niet de verder benamingen op te geven, welke deze ziektesoorten erlangen, naarmate der lichaamsdeelen, die er door zijn aangetast, of der bijzondere verschijnselen welke haar vergezellen. Deze ziekten zijn echter niet altijd, en zelfs zelden, van eenvoudigen en zuiveren aard, maar meestentijds zaamgesteld, zoodat zij 's winters en in het voorjaar van ontstekingachtigen en in den zomer en herfst van galachtigen aard zijn, als wanneer de lever vooral wordt aangetast en de gal niet naar behoren afscheidt, zoowel wat hoeveelheid als hoedanigheid betreft.

b. Geneesmiddelen. Wat nu de geneeswijze en de middelen betreft, zal ik hier niet herhalen, wat door zoo vele schrijvers is uiteengezet, en zal ik mij bepalen tot de volgende opmerkingen, die het resultaat zijn der ondervinding van de geneesheer, die zich zeer onderscheiden heeft en gedurende meer dan 25 jaren de praktijk in de geheele uitgestrektheid van het departement heeft uitgeoefend.

1. De ziekten van ontstekingachtigen aard, die hier zelden hevig zijn, vereischen geene - en gedoogen ook geene - sterke aderlatingen: want bijna al die ziekten veranderen spoedig hunne stenische (ontstekingachtige) natuur in een asthenisch (slepend) karakter; derwijze echter, dat de blinde navolgers van het Browniaansch systeem, die gelukkig in Friesland niet gevonden worden, even weinig zouden slagen in de behandeling dier ziekten, als anderen, die, zonder de noodige theoretische kennis te bezitten, in een hospitaal slechts recepten en aderlatingen hadden zien voorschrijven, bijna zoolang als de patient pijn voelt.

2. De behandeling van galachtige ongesteldheden vereischt hier veel oplettendheid, en het is even gevaarlijk, te trachten om de lijder van de gal en verkeerde vochten te ontlasten door te dikwijls toegepaste evacuaties, en dit middel te herhalen totdat de tong van den patient zuiver is, - indien de behandelende gedurende de kuur niet bezweken is - als dat het voegzaam zoude zijn dat zuiveringssysteem geheel te verontachtzamen.

3. Daar bijna alle ziekten hier haar oorsprong hebben in een onderdrukte transpiratie, moet de kunst, om zieken te behandelen voornamelijk bestaan in het voorzigtig bevorderen van de uitwaseming, en in het toedienen van de chinine op het juiste oogenblik en in de gepaste hoeveelheid: want zonder dit heilzame middel zouden alle pogingen van den geneesheer onvruchtbaar zijn.

c. Galachtige ongesteldheden in den herfst. Onder de ziekten in Friesland zijn er geene, die zoo algemeen zijn en wier uitwerking zoo noodlottig is voor de bewoners van het gewest, als de galachtige ongesteldheden gedurende den herfst, die daar heerschende zijn, even als in de andere Hollandsche departementen, in de maanden Augustus, September en October, doch die in Friesland toegeschreven moeten worden aan andere oorzaken dan elders. Men heeft echter de hoop niet opgegeven, om, door de oorzaken weg te nemen of te verminderen, er eenmaal in te slagen, om dien geesel te overwinnen.

d. Hare oorzaken. Hare oorzaak is weinig twijfelachtig, wanneer men de plaatsen in aanmerking neemt, waar zij zich het meest voordoen. De ondervinding heeft doen zien, dat het zijn de hooge kleigronden, gedeeltelijk gelegen in het arrondissement Sneek, maar voor het meerendeel in dat van Leeuwarden; terwijl het arrondissement Heerenveen gewoonlijk geheel verschoond blijft van deze zieken. Een gevolg daarvan is het zeer verschillende sterftecijfer van de drie arrondissementen, hetgeen nog is opgemerkt in den loop van het laatste jaar. Gedurende de

maanden Augustus, September en October hebben deze ziekten niet méér geheerscht dan gewoonlijk, en toch, wanneer men de sterftelijsten van deze maanden raadpleegt en de verhouding van sterfte en bevolking, dan verkrijgt men de volgende uitkomsten: In het arrondissement Heerenveen bedroeg gedurende het bedoelde driemaandelijksch tijdvak de sterfte 187 op de 36,529 inwoners, of 1 op 195, en in dat van Sneek 275 op 45,445, of 1 op 165 en in dat van Leeuwarden 759 op 94,729, of 1 op 125. Dit reeds groot verschil laat zich ook nog opmaken uit de sterftelijsten van de kantons van het laatste arrondissement gedurende datzelfde trimester. Want in het kanton Bergum had men 51 sterfgevallen op 10,515 inwoners of 1 op 206; in het kanton Buitenpost 41 op 9,236 of 1 op 225; in het kanton Dronrijp 48 op 7,694 of 1 op 160; in het plattelands gedeelte van het kanton Leeuwarden, no. 2, 36 op 5141 of 1 op 151; in de stad Leeuwarden en zijne uitbuurten 134 op 16,230 of 1 op 121; in het kanton Holwerd 72 op 7,824 of 1 op 108; in het kanton Hallum 100 op 10,428 of 1 op 104; in het kanton Franeker 100 op 10,414 of 1 op 104; in het kanton Harlingen 96 op 9,264 of 1 op 99; in het kanton Dokkum 93 op 7,983 of 1 op 86. De verschillende gemeenten van het arrondissement Leeuwarden vertoonen in dit opzigt een even in het oogloopend verschil. Indien dan de herfstkoorts in het laatste en de daaraan voorafgaande jaren voornamelijk geheerscht en het grootste aantal personen weggenomen hebben in die gedeelten van het departement, waar zich de hooge vette gronden bevinden, zoo volgt daaruit, dat men als oorzaken van die ziekte niet kan aannemen de uitdampingen van de lage gronden, de moerassen en de stilstaande wateren, waaraan men ze elders dikwijls heeft toegeschreven. Immers juist het district, dat het laagst en meest moerassig is en waar men de meeste plassen en stilstaand water aantreft, had daarvan het minste te vrezen, zoo als het arrondissement Heerenveen, een gedeelte van dat van Sneek, alsmede de kantons Bergum en Buitenpost, hoofdzakelijk gelegen in het midden van meeren, veenachtige moerassen en uitgravingen lage veenderijen, die zich van verre als slechts één groote plas van stilstaand water vertoonen.

De uitdampingen van het zeeslik kunnen evenmin aangemerkt worden de bovenbedoelde ziekten voort te brengen: want in nabijheid van Harlingen behoudt de zee eene aanmerkelijke diepte tot aan het paalwerk, bestemd om haar te bedwingen, zoodat bij ebbe aldaar geene groote uitgestrektheid slik blootvalt, zoo als dit plaats heeft in andere departementen en bij het Noorderleeg. En toch openbaren de ziekten, waarvan ik hier boven sprak, zich het meest in de kantons Harlingen en Franeker, terwijl men ze daarentegen in het verlopen jaar en ook in de daaraan voorafgaande jaren niet heeft opgemerkt in de nabijheid van het Noorderleeg. Noodwendig moeten er dus andere omstandigheden zijn, eigen aan de hooge vette gronden van Friesland, die jaarlijks oorzaak zijn van deze ziekten, die men elders niet in het departement aantreft. De aandacht dan vestigende op den natuurlijken toestand van het gewest, om die oorzaak te ontdekken, komt men spoedig tot de opmerking, dat, met uitzondering van de hooge veenen, het boezemwater over de geheele uitgestrektheid van het departement een en het zelfde peil heeft, zonder dat men het middel bezit, om het hooger te houden in de hoogere, of wel lager in de meer lagere streken. Om deze laatsten in het voorjaar van water te ontlasten en ze boven water te houden, is men alras genoodzaakt belangrijk meer water af te voeren, dan noodig en doelmatig is voor de hoogere terreinen. Aangezien de uitdampingen en andere omstandigheden al spoedig gedurende den zomer het water op nog lager peil te brengen, vallen vele kanalen en vaarten in de hoogere streken bijna droog, en zijn niet bevaarbaar, zonder den grond als het ware om te woelen, waardoor in die kanalen eene groote hoeveelheid hydrogeen zwavelzuur-gas wordt ontwikkeld, dat zoo schadelijk is voor de gezondheid. Hier komt bij, dat planten, insekten en dierlijke overblijfsels, welke het water, al wegvloeiende, op de drooge boorden heeft nagelaten, overgaan tot een staat van bederf en ontbinding, die de lucht bezwangeren met onreine en schadelijke uitwasemingen. Deze zouden minder snel en minder hevig ontwikkelen, indien het water van die kanalen en vaarten in bij alle hoogere streken doorgaans niet min of meer brak was, ten gevolge van het invloeiende zeewater door de zeesluizen, welke men genoodzaakt is dagelijks ettelijke malen te openen tot het doorlaten van schepen. Inderdaad heeft de vermaarde Pringle en hebben anderen na hem op overtuigende gronden aangetoond, dat, hoewel het zeezout anders een uitmuntend tegengift is tegen bederf en ontbinding, niets daarentegen het bederf van plantaardige stoffen zoo zeer bevordert als het water, wanneer het vermengd is met eene groote

hoeveelheid zeezout van een gering en onvoldoend gehalte. Dat de lucht, aldus vervuld met onreine uitdamping en uitwasemingen, veroorzaakt door het des zomers uitdroogen van vaarten en kanalen, de ziekten, waarvan hier sprake is, kunnen voortbrengen, - ziedaar een feit, steunende op natuurlijke gronden, bewezen door de ondervinding, en hetgeen door niemand meer in twijfel zal worden getrokken.

e. Gebrek aan drinkbaar water. Maar behalve deze oorzaak, die van invloed is op de hogere districten, en die er de herfstkoorts ten gevolge heeft, is er nog eene andere in verscheidene plaatsen dier streken, - voor een gedeelte evenzeer het gevolg van het lage peil van het binnenwater, waaraan men een groot getal dier ziekten in de hogere streken kan toeschrijven, en die op zich zelve voldoende zou zijn om ze in het leven te roepen en om gevaar er van te vergrooten, - het is het gebrek aan de noodzakelijke en voldoende hoeveelheid van drinkwater van goede kwaliteit in dié zomers, welke zich onderscheiden door groote warmte. Daarom trent merk ik op, dat, wanneer de voorraad regenwater verbruikt is, de bevolking zich genoodzaakt ziet - omdat het water in de kanalen min of meer brak is - het in de nabijheid der woningen te halen uit geïsoleerde, half drooge slooten, zonder er acht op te geven of deze onrein en morsig zijn geworden, door omroering of door eene menigte van nog levende of in staat van ontbinding verkeerende insekten, of wel door bedorven plantaardige bestanddeelen.

f. Middelen om daaraan tegemoet te komen. Deze zijn zonder twijfel de omstandigheden die op den gezondheidstoestand van eenige gedeelten van Friesland een ongunstigen invloed uitoefenen. Ook heeft men niet nagelaten te onderzoeken, of het niet mogelijk zou zijn, deze invloeden te voorkomen en de ingezetenen te vrijwaren tegen hare verderfelijke uitwerking. Een brief van den Hollandschen Minister van binnenlandsche zaken noodigde in 1809 de geneeskundige commissie van het departement uit, om hare ernstige aandacht op dit onderwerp te vestigen. Ook verzocht de heer professor A. Ypeij te Leiden een der leden van die commissie, volkomen ingewijd in alles wat den natuurlijken toestand van Friesland betreft, om, als het mogelijk was, een voorstel in te dienen, om dien toestand van den waterstaat te verbeteren. Het rapport van dezen geleerde verdient bijzonder de aandacht; doch, daar deze brief niet bestemd is, om in de onderdeelen - waartoe het onderwerp aanleiding zou kunnen geven - af te dwalen, komt het mij voldoende voor, om het gewigtige er van te doen gevoelen. Ook zal ik hier niet onderzoeken, of het doel zou worden bereikt, zonder tot al te groote uitgaven te leiden en in welke mate een verlicht en werkzaam toezigt verbetering belooft van den natuurlijken toestand van de hogere gronden van Friesland in betrekking tot den gezondheidstoestand. Ik eindig dit rapport met op te merken, dat de dysenterie (roode loop), eene ziekte, die zich in de andere Hollandsche departementen bij jaarlijks voordoeft, en dáár eigenlijk onder de gewone ziekten moet worden gerangschikt, in Friesland uiterst zeldzaam voorkomt, zoodat, volgens getuigenis van oude geneesheeren, deze ziekte hier vóór 1779 nooit epidemisch heerschte.

Bovendien verklaarde D. J. Vitranga Coulon, een kundig geneesheer, die gedurende 25 jaren een uitgebreide practijk heeft uitgeoefend, dat hij deze ziekte nimmer had behandeld dan alleen in den laatsten zomer in het dorp Nes, waar zij vele slagtoffers maakte, zonder zich echter over het departement uit te breiden. (6) Ik heb de eer enz. Enz. ----- 6 De hier genoemde Dr. J. Vitranga Coulon, waarschijnlijk de zelfde als op de vorige bladzijde met een der leden van de geneeskundige commissie werd bedoeld, heeft welligt de vorenstaande denkbeelden over den gezondheidstoestand aan den Prefekt medegedeeld, doch later een uitgebreid geschrift daarover uitgegeven, getiteld: Statistiek en geneeskundig berigt wegen de geboren en gestorvenen in Vriesland, in 1815-1828, 1831 als rapport aan den Gouverneur ingediend en door vele tabellen toegelicht. Opmerkelijk is het, dat hij daarin bl. 11 env. Omtrent de hier gemelde oorzaken der ziekten tot geheel andere denkbeelden was gekomen.

Galgelappers

De galgelappers van Leeuwarden. Hoe de Leeuwarders aan hun scheldnaam 'galgelappers' zijn gekomen. Sedert jaar en dag dragen de Leeuwarders de spotnaam van 'galgelappers'. Eigenlijk waren ze wel twee spotnamen rijk. Ze werden namelijk ook wel 'speknekken' genoemd. Een speknek is een bijnaam voor een welgesteld en lichamelijk ook zeer welvarend ogend man, wiens gladgeschoren nek als het ware glimt als was het vetspek, inclusief de plooiën van een dikke, onderhuidse vetlaag. Maar deze aanduiding voor een ouderwetse, dikke, kwabbige inwoner van Leeuwarden is langzamerhand verdrongen door die van 'galgelapper'. Hoe de Leeuwarders aan de spotnaam 'galgelappers' gekomen zijn, zal hieronder uitvoerig worden beschreven, en wel - voor de verandering - in de dagelijkse spreektaal: Ut Liwwadders!

De Leeuwarder galgen

In Leeuwarden kende men in vroeger tijd twee galgen, een in de stad en een erbuiten; deze laatste stond aan de Harlinger Trekvaart. Het deel van deze vaart dat van de stad tot aan het begin van de Sneker Trekvaart liep, werd nog in de tweede helft van de vorige eeuw in de volksmond Galgerak genoemd, en een stuk land ten noorden daarvan werd aangeduid als de Galgefenne. De galg in de stad noemde men de soldatengalg. Niet omdat deze uitsluitend voor soldaten bestemd was, maar omdat er ooit eens een soldaat aan was opgehangen. Dat niet iedere terechtgestelde het 'voorrecht' had om te worden begraven moge duidelijk zijn. Het hing van de strafmaat af of 'het lichaam de begraefnisse werd gegund'. Vele misdadigers werden 'anderen ten exempel, ten prooije gelaten aan de vogelen des velds'. Dit hield in dat zij boven een gemetselde put in de Galgefenne - ongeveer ter plekke van het huidige kantoorgebouw van 'De Friesland' aan de Harlingertrekweg - werden ophangen totdat het voortschrijdende ontbindingsproces hen in de put deed storten. De militaire rechter, die de betreffende soldaat ter dood veroordeeld had, wilde diens lijk na de terechtstelling van de stadsgalg af laten halen om hem vervolgens buiten de stad andermaal op te knopen. Het Hof van Friesland weigerde daar echter toestemming voor te verlenen. Een toenmalige statenbode, in de wandeling Keike Pieters genoemd, merkt hierover op: 'Ut Hof het gelyk; wat hewwe wy eigeluks met die soldategalg te maken? De galg an'e trekvaart is foor oans en oanze kienders'. Alle ophef ten spijt werd de dode soldaat, na drie dagen binnen de stad gehangen te hebben, toch naar buiten gebracht. De woorden van Keike Pieters zouden echter nooit weer worden vergeten en waren er de oorzaak van dat de galg in de stad in het vervolg de 'soldatengalg' werd genoemd. Ooit schijnt het eens te zijn gebeurd dat er op een avond bij volle maan een schip langs de Galgefenne voer. De schipper die aan het roer stond zag plotseling dat er twee doden aan de galg hingen, waarop hij hen in een melige bui spottend toeriep: 'Jum mutte wat opskikke, der mut straks nog één hange'. Hierop klonk vanuit de buurt van de galg een holle stem, die zei: 'Nee skipper, niet hier, maar in Purmerend!'. De koude rillingen liepen de schipper over de rug, doch hij begreep niet wat er met het mysterieuze antwoord werd bedoeld. Een jaar later werd hem dit door het Hof van Holland pijnlijk duidelijk gemaakt. Hij werd namelijk in Holland schuldig bevonden aan een misdrijf waarvan de dader lange tijd onbekend was gebleven; hij werd uiteindelijk ter dood veroordeeld om vervolgens zijn leven te eindigen aan de galg in: Purmerend! Bron: M. Veld.

Galgevelden

De galgevelden van Leeuwarden. Een galgenveld is een open ruimte waarop een of meerdere galgen geplaatst staan. In de loop der tijd verdwenen deze velden, maar tot ver in de 18e eeuw waren de galgevelden nog op vele plaatsen te vinden. Een galg ten zuidwesten van het centrum aan de trekvaart naar Franeker ("Galgefenne"); een tweede ten oosten van de stad, aan de weg naar Huizum ("Olde Galgefenne") Was een terechtstelling op zich al bijzonder wreed, de wijze waarop een beul -in opdracht van de rechters en vastgelegd in het vonnis -moest handelen met het dode lichaam van een terechtgestelde getuigde van geen enkel respect of eerbied. Lichamen van geëxecuteerden werden "buyten gebracht"d.w.z. naar het galgenveld gesleept op een "horde" een soort gevlochten slede van tenen* of eenvoudigweg vastgebonden aan de staart van een paard. Op dat galgenveld werden de lichamen van terechtgestelden tentoongesteld: aan de galg,

op het rad of aan de paal. Deze lichamen bleven daar op het galgenveld totdat ze vergaan waren: "de vogelen des hemels ten prooye gelaten tot afschrik van het algemeen" De galgenvelden die zich buiten de stad bevonden, staan op oude kaarten vaak afgebeeld met een driehoekje of een afbeelding van een galg. Er waren verschillende galgentypen: sommige steden hadden een galg bestaande uit een grote stenen kuip waarop drie zuilen waren gemetseld welke met dwarsstangen waren gebonden, de zuilen droegen leeuwen die het stadswapen in hun klauwen hielden. Aan de stangen werden de lichamen gehangen die na verloop van tijd bij gedeelten in de stenen kuip vielen. Veel eenvoudiger waren de houten galgen, deze bestonden uit twee of drie in de grond geplaatste palen verbonden door dwarsbalken waaraan de lichamen gehangen werden. In de directe nabijheid van de galg bevonden zich enige raden en palen. Het rad was een op een paal geplaatst wagenwiel waarop een terechtgestelde (soms nog levend!) gezet kon worden, de loodrecht in de grond staande palen dienden eveneens om er lichamen tegen aan te zetten. Het zal ongetwijfeld de bedoeling zijn geweest de tentoonstellingsgalg te gebruiken voor in de stad opgehangenen, het rad voor geradbraakten en de paal voor gewurgden. In de praktijk werd hiervan echter afgeweken. Niet alleen werden lichamen van terechtgestelden naar het galgenveld gesleept maar ook dat van bijvoorbeeld zelfmoordenaars. Zo werd eens ene Gerrit Bazel die zich in het tuchthuis verhangen had ondersteboven aan de galg opgehangen. Bijzonder merkwaardig is wel het vonnis van een zekere Jan Pieterss. Deze man had zich in zijn eigen huis van het leven beroofd, waarschijnlijk uit zwaarmoedigheid want om een misdaad werd hij niet gezocht. Toch oordeelden schout en schepenen van Utrecht dat het dode lichaam van Pieterss door een gat in de muur van het huis weggesleept moest worden naar het galgenveld om onder de galg begraven te worden "als een hond". Het kan niet anders of de gehele strafrechtspleging komt bij ons bijzonder weerzinwekkend over en de vraag rijst dan: Gebeurde dit alles om anderen ervan te weerhouden strafbare daden te doen? We mogen aannemen dat de barbaarse lijf- en levensstraffen inderdaad dit doel beoogden maar of de galgenvelden en galgenbergen een afschrikwekkend invloed hadden valt te betwijfelen. Bron: M. Veld.

Leeuwarder galg

In 1639 kreeg ook het Krijsgerecht in Leeuwarden een eigen galg waar men menig wreed en bloederig tafereel mocht aanschouwen. In ieder geval zal men het samengedromde volk hebben horen joelen en schreeuwen bij het aanschouwen van het spektakel. In de volksmond werd de galg vóór het Blokhuis sedertdien aangeduid als de 'soldatengalg', daar deze vanaf dat moment hoofdzakelijk diende voor de terechtstelling van militairen. Misdadigers die door het Hof van Friesland ter dood werden veroordeeld, moesten hun straf doorgaans ondergaan aan de Harlingertrekweg, destijds ook wel aangeduid als het Galgerak. Ter plaatse van het huidige kantoor van zorgverzekeraar De Friesland bevond zich destijds het zogenaamde 'Gerecht' een enorme zeskantige gemetselde put met daarboven een drietal stijlen waaraan de lijken van geëxecuteerden werden opgehangen om vervolgens 'ten prooi te worden gelaten aan de vogelen des velds'. In 1456 bevond zich op deze plek reeds een terechtstellingsplaats, getuige een nadere grensbepaling tussen de stad Leeuwarden en de grietenij Leeuwarderadeel, binnen welke grens eerstgenoemde autoriteit haar hoofd- en halsrecht mocht doen laten gelden. Ook werden er (on)gehuwde moeders die hun pasgeborene om het leven hadden gebracht in een zak genaaid en in het 'Galgediep' verdronken om vervolgens op een rad tentoon te worden gesteld, veelal met een pop in de hand. Dit ter afschrikking van langsvarende trekschuitreizigers. De oude Leeuwarder terechtstellingsplaats is herkenbaar op een gezicht op de stad vanuit het westen uit 1774. Hofsdeurwaarder Sixtus Petri Arnoldinus maakte in augustus 1661 tijdens een reis naar Londen een geringschattende opmerking over de houten galg op het beruchte Londense galgenveld Tyburn, welke op dat moment op het punt stond te worden vervangen door een stenen exemplaar: 'De Galge is oudt ende van slecht hout ghemaectt, sullende nu kortts afgebroken worden ende een steenen in plaets gemaectt, dat op de fatsoen van onse Galge buyten Leeuwarden', dus op dezelfde wijze zoals de Leeuwarder galg of 'Gerecht' buiten de stad aan de Harlingertrekvaart zich tot het begin van de 19de eeuw ter waarschuwing aan de voorbijvarende reizigers van en naar Harlingen manifesteerde. Bij Leeuwarden zijn twee galgen of 'gerechten' te lokaliseren. De bekendste is die ten zuidwesten van de stad aan het stuk trekvaart naar

Franeker dat daar het Galgediep heet. Hij is eenvoudig te lokaliseren aan de hand van de atlas van Schotanus-Halma uit 1718. De erbij gelegen Galgefenne wordt in tal van bronnen uit de zestiende eeuw genoemd (zelfs als Pascua Patibuli!) Deze Galgefenne was 28 koegras groot. De galg wordt echter ook al in de vijftiende eeuw vermeld (1464): 'een pondismeta fynlands lidzende bi der galga neest lantjama fien'. De kaart van Jacob van Deventer geeft de ligging aan, maar de galg met het rad is ook te zien op een iets oudere landmeterskaart van Jacob Heeres uit 1553. Er heeft echter ook een galg aan het Vliet gestaan, ten oosten van de stad. Het Liber beneficiorum uit 1580 vermeldt 'het Olt Gerecht' op het Vliet, 'nae die zijde nae Huijsum toe'. In diezelfde bron is sprake van een Foppe Gauckez 'aen teerste draeihoudt boven tGerecht'. De niet meer functionerende (want 'olt' genoemde) expositiegalg moet dus aan de zuidzijde van het Vliet hebben gestaan, bij het eerste draaihout, mogelijk daar waar een weg richting Huizum gaat. Ten zuidoosten van de Poppebrug lag in 1620 de Olde Galgefenne.

- [Galgen in de late middeleeuwen](#) (De Vrije Fries 86)
- [Galgenveld](#) (Wikipedia)

Spreektaal in het Leeuwarders

Mutte jum'es luustere! Dan sa'k jum fertelle, hoe 't de Liwwadders an har bijnaam fan 'galgelappers' komen binne. Eertieds hadden alle steden in Friesland, en oek de groatere dorpen daar 't rechthuis fan 'e grietenij ston, it recht fan galg en rad, sô as dat toen hiette. Met andere woarden: in die plakken mochten en moesten kriminelen, moardenaars, branstichters en andersoartig gespuus, foor sôver a't se daar, of in 'e onderhoarichhied fan die plakken hun misdaden begaan hadden, oek ophongen wudde an'e galg. Later, toen Liwwadden in 't plak fan Staveren de hoofdstad fan Friesland wudden was en ut regeer over Friesland hoe langer hoe meer in één han raakt was en op'n gegeven moment in Liwwadden setelde, toen houldde dat fan'e een op'e ander dag op. Toen moesten alle kriminelen, die 't in Friesland oppakt en tot'e doad feroardeeld wudden, in Liwwadden an'e galg knoopt wudde. Ut proveansiebestuur liet an alle steden en andere groatere plakken die 't ut recht fan galg en rad hadden wete, dat as d'r een moardenaar of andere krimineel snapt en feroardeeld was om te hangen, dat die dan naar Liwwadden opstuurd wudde moest, sô dat 'ie daar dan ophongen wudde kon. Se moesten de man dan mar goêd in 'e boeien slagen met een paar burgerwachten of feldwachters in 't Liwwadder trekskip sette en d'r een briefke bij doên fan wat'r deen had en wat'r met'em gebeure moest. Dan suuden de Liwwadders ut saakje ferder wel afhandele. Nou, je kenne begriepe dat dat de mênzen in die kleinere plakken fanselfsprekend lang niet an ston! Kiek! Jum mutte begriepe, dat 'r deur de bank nomen niet so feul in die gatten te beleven viel, en wat wa'd'r foar de broadnoadige afwisseling nou niet leuker dan sô'n ophangspektakel! Mar ja, wat kanne je d'r vedder an doên, hé? Ut laaste woord leit toch altieten bij ut gesag. Die Liwwadders hadden toch mar weer mooi gratis en fergeefs een soad wille deur die nije maatregel en daarbij oek nog een soad foardeel. So bliekt mar weer dat de duuvel altieten mar weer op'e groate bult skiet. Destieds wudde de merkt in Liwwadden nog op saterdag houden en niet sôas teugenwoordig op vrijdag. En op sô'n merktdag wudde der as fan ouds ophongen, branmerkt, geeselt en tepronkset. Want kiek, op sô'n merktdag, dan was 't altied een kommen en gaan fan boerefolk in 'e stad, die daar sô wie sô weze moesten foar hun handel en hun weeklikse boadskappen. Oek kwammen d'r dan altied een soad sensaasioekers naar de stad om onder 't genot van een mingel bier fan eksekuusies te genieten. Sô had de Liwwadder galg it fan tied tot tied erg druk. Smoardruk! Der gong bijna gien saterdag foarbij of de beul moest wel in't spier. Mar alles wat'n soad bruukt wud, sliet oppenduur oek! Na ferloop fan tied had de galg feul fan sien oarspronkelijke glâns ferloaren, dat op'n gegeven moment moest en suu d'r een nijeneen komme. Mar ja, wie sien knip moest daar eigeluks foor kreune? Daar wrong'em de skuun even! De Liwwadders seiden: 'Alles goêd en wel! As d'r nou allenig mar Liwwadders an ophongen wudden, dan was ut oans eigen galg en dan moesten wij em oek allenig onderhouwe of fernije. Mar nou oek al dat boerefolk d'r an ophongen wud, suuden wij ut niet meer as billik f iene dat oek sij hun steenstsje d'r an bijdrage. 't Suu wat moais weze! Wij oans skeel betale an ut onderhoud, en die boeren d'r mar lekker gratis an bungele! Mar sô binne wij niet troude! Dokke salle jum! De mênzen fan buten de stad fonnen dat

die speknekken mar even wat delbedzje moesten en sloegen de Liwadders met de noadige argumentaasjes om'e oren: 'Jum hewwe naast alle lol oek nog'es alle foardelen fan 'e ophangerij, mar wat sien wij d'r in oanze woanplakken op'e hei en op'e klei eigeluks fan? Niet'n soademieter! En die Liwwadder krante kanne wij oek niet leze! Dat hewwe wij in'e feenderijen en achter de koeiestutten nooit leerd! Daarom fiene wij dat jum de galg oek mar onderhouwe mutte of, as't noadig is, d'r een nijeneen make late! Want danksij oanze kriminelen skeure jumme jum de buusen uut en wurde daarbij oek nog'es slapende riek! Nou, je kanne je wel foorstelle dat na deze niks an duudeliikhied te wênsen overlatende woarden foar de Liwwadders de rapen goêd gaar waren en dat dat een soad gesoademieter teweegbrocht! Hiemel en aarde wudde bewogen, om senten fan'e proveansie los te krijen. Mar om't een boerekop deurgaans wat harder is dan een stadshasses - sô is dat nou eenmaal en sô het dat oek altieten weest - lieten de Liwwadders de saak, sô a't se dat met sôfeul dingen deden, uiteinlik mar sloere. As't dan niet sô ken as't mut, dan mut ut mar sô as't ken! En sô min sag die galg d'r nou oek weer niet uut. Met'n bitsje geluk kanne we d'r nog jaren met uut'e fuuten en kanne d'r nog heel wat boereskurken met naar hun skepper sturd wudde. Sô gongen d'r jaren foorbij, totdat op'n kwaaie dag om kesttied hene een Dokkumer kleermaker totaal deur 't lint gong na de sofeulste ruzie met sien wief. Dat wief was niet om uut te staan! Een honnekop was't! Wat'ie arme stakker oek deed, ut was nooit goêd! Ut mêns sangerde en klaagde altieten en op alle slakken wudde wel een pon sout leit. Om kort om'e bocht te gaan was't su, dat op'n avend an'e etestafel d'r weer bekfechterij ontston omdat'ie krekt twee minuten te laat tuus komen was. De ruzie liep sô uut'e han, dat sien wief em op'n gegeven moment de eapelpanne foar de hasses goaide. Nou, ut was al avend en aadenacht, mar hij sag ut suver licht wudden! Sô hard kwam die klap an! Hij suuzebolde d'r van. Toen wudde't em wit foar de ogen en hij greep ut striekiezer en beukte daar met op sien wief in, net sô lang tot se gien krimp meer gaf. Ut was em anders niet an te siên, maar op dat moment leek ut de duuvel in hoogst eigen persoan wel. Alle argewaasies van de bijna twintig jaar voortslepene echtelike ellende reageerde die op sien wief af. Hij bleef d'r mar op in beuken, totdat'ie op'n gegeven moment - sô moêd as'n hon - deur de stadsmajoor en'n stel sworn wakers fan sien wief aftrokken wudde. Buufre boven had naamlik alarm slagen toen bij har de kopkes en skutteltsies bekâns fan'e tafel af denderden. Sô gong et'r om fut! Ut ielige mantsje wudde deur de sterk arm in'e boeien slagen en de andere morges met ut trekskip naar Liwadden affoerd, waar d'r in afwachting fan sien berechting deur et Hof fan Friesland op ut blokhuus fastsetten wudde. Sien emosjonele ferweer fon echter in'e oaren fan'e rechter gien greintsje weerklank. Een wief doadslaen, dat deed'n je gewoan niet! Een best pak op'e bealg was nog tot daar an toe, mar har ut leven benimme, daar paste in'e ogen fan'e rechter mar een straf foar: de doadstraf! Op'n saterdagmiddag om twaalf uur suu d'r ophongen wudde, mar eerst kreeg'ie nog sien galgemaal. Want et was gebruuklik dat mênsen die't ophongen wudden, uutkieze mochten wat se as laaste ete wuuden. En wat se dan lekker fonnen, dat kregen se dan oek. Nou, deze man koas foar kiep met wuttels en andiewie, en met'n bak appelsmots na. En daar hoarde fansels oek 'n lekker slobberwientsje en een goudse piep bij. Nou, hij liet't em goêd smake, want ut was fansels de laaste keer. Tefreden boerend en lurkend an sien piep liet'r em na't eten naar't skavot affoere. Kort na't er an sien beul foarsteld was, deed de doemenie nog'n hartelik woardsje, waarna't er fraagd wudde ô't er nog wat te sêggen had. Toen'r daar sô ston onder 'e galg en de beulsknecht de ladder al klaar sette en de burgemeester met de froedsmannen om'em heene stonnen, keek'r es naar boven, naar de galg waar d'r sô meteen an hange suu. En toen wudde't em skienbaar te machtig en hij skudde sien hoofd. Sichtbaar aandeem richte hij ut woord tot de foorname heren fan't stadsbestuur: 'Heeren fan 'e stad fan Liwwadden! Dat ik hier ophongen wudde sal, dat is nog tot daar an toe. Daar sal je mij niet over seuren hore. Ik hew dat ferdiend en daar mut ik mar met lewe. Mar (onderwielens naar boven kiekende) dat ik nou an sô'n skunnige, an soo'n rotterige galge hange mut, dat gaat mie an't hart. Ik bin 'n fatsoendelik burgemanskien uut Dokkum, en dat nou uutgerekend ik an soo'n wrak, onooglijk ding bungele mut! Ut spiet mij da'k ut sêgge mut, heren, mar daar skiet mij 't gemoed even fan fol. Kiek! Ik hew in mien leven feul fan Liwwadden sêggen hoord, dat it sô'n mooie stad weze suu en dat'r sukke mooie groate huzen stonnen. D'r suuden oek skitterende wieven woane. Alles lieke deftig, knap en kreas. Mar die suterige galg is een skande foar de hele stad. Ja, selfs foar de proveansie! Jum mutte jum

diep skame! Dat wuu'k mar even seit hewwe! Mar oanze ouwe granaat kon klage en klieme, hoog of laag springe, et gaf 'm gien soademieter. Hange suu'der! Nog gien twee minuten later bungelde'r an't dwarshout fan'e galg en wudde d'r in afwachting fan sien laaste stuuptrekkingen al vast een doadkist de trap fan't skavot opsjouwd om't liek sô gau mogelijk met peerd en wagen naar't Misdadigerskerkhof an'e Tweebaksmerk affoere te laten. Toen't hele karwei uiteindlik achter de rug was, sei de presiderende burgemeester fan Liwwadden teugen de aanwezige leden fan'e froedskap: "Luuster'es! Die Dokkumer kleermaker had wel geliek! Ik wuu't niet sêgge waar die nog bij was, mar hij het eigeluks niks te feul seit! Oanze galg siet'r inderdaad niet uut! En daar mut broadnoedig ferandering in komme, anders staan we straks in heel Friesland foor gladioal. Wij binne 't an'e eer en an'e goeie naam fan oanze stad ferplicht om hier sô gau mogelijk in te foorsien. En suu d'r gien gloednige galg fan af kanne, dan mutte wij de ouwe mar weer oplappe. En sô wudde 't uiteindelik oek besloten. De stads timmerman kapte de rotte plekken fut en sette daar nije stukken foor in't plak. De galg wudde nog wat ekstra bespikerd en gladskuurd en de skilder gaf 'm een mooi road kleurke, sôdat'ie weer glom as'n keutel in'e maneskien: een juweeltsje en een aanwinst foor de stad Liwwadden! Mar ja, buuten de stad liepen de mênzen niet echt fan trots naast'e skuunen. Omdat de Liwwadders sô broadsuunig waren, dat se't niet over't hart ferkrije konnen om foor éên keer een ekstra greep in'e stadskas te doên, binne ze tot op'e dag fan vandaag uetskolden foor galgelappers, en se sâlle deze naam oek wel nooit weer kwiet wudde. In elk gefal niet sô lang Liwwadden nog bestaat en sô lang d'r nog Liwwadders rondlope. We sâlle mar hope dat dat nog duzenden jaren dure sal!

Gedemolieerde Blokhuis

Dit gebou, in den jaare 1571, door den Onder-Stadhouder, Caspar de Robles, Heer van Billy, nog aanmerkelyk Versterkt²; ook was hetzelve destyds de verblyfplaats des Stadhouders, en altyd met genoegzaam krygs volk voorzien.

- Men vindt in den ouden wester gevel, aan de rechterhand, een hardsteenen wapen, verbeeldende een dubbelen Arend, met een schild voor denzelfen, en daarop, zo het schynt, twee hanen met oude Duitsche letteren rondom het wapen doch geheel onleesbaar.
- Aan de linkerhand vindt men insgelyks een wapen als hangende aan een lint of strik, zynde het geheele schild schoon, met een dwarsbalk door hetzelve, op welks beide einden, op een afzonderlyk ornament, eenige Duitsche letters gehouwen waren, doch ook geheel onleesbaar.
- Voorts was in deezen gevel nog geplaatst het jaargetal van 1515, welk waarschyndlyk betekend zal hebben de overdragt van Friesland aan Hertog Karel van Bourgondie; ten minden vindt men by Gabbema³, dat Floris van Egmond, Jonkheer tot Ysselstein, als Stadhouder van gemelden Hertog, in den jaare 1515, den Saxischen Raad uit Eed en dienst ontsloeg, en een nieuwen Raad uit ingebooren Friezen aanstelde, welken nieuw aangeleiden Raad, hy Stadhouder, by zich op dit Blokhuis ontbood, om den Eed in zyne handen af te leggen.
- Dit Blokhuis is in den jaare 1580, tusschen den laatsten van Louw- en den eerden van Sprokkelmaand, door een behendige krygslist van de Stads Schuttery en drie kompagnien Staatsche Soldaaten, na dat het tachtig jaaren gedaan had, gedemolieerd, de grachten gevuld en de wal geslegt. Thans wordt dit huis gebruikt tot een Provinciaal gevangenhuis, en is aldus gesteld: voor hetzelve, aan den westkant, gelyk ook aan den noordkant, is een ruim plein. Het laatste, dat met fraaye lindeboomen beplant is, en den naam draagt van Tournoibaan, levert van den west- en noordkant een alleraangenaamst gezigt op.
- Tusschen deeze twee pleinen is een pad, geheel met steenen gevloerd, en aan weerskanten met blaauwe arduinsteenen paalen en yzeren leuninggen, mitsgaders een sierlyke allee van boomen, voorzien, loopende tot byna aan den kapitaalengang van dit huis, welke aan den noordkant is, zynde een fraaye hardsteenen poort, naar de Toscaansche orde gebouwd; boven dezelve ziet men de Gerechtigheid verbeeld, sierlyk in hardsteen gehouwen; aan weerskanten, bezyden de poort, is een zeer zwaare muur, van boven met

zwaare yzeren proppen en klauwen voorzien, zynde aan de rechterhand, op het einde van deezē muur, een toren met een opgaande trap naar boven, waarby de ter dood veroordeelde gevangenen, na hunne Sententien op de Kansellary te hebben gehoord, op het schavot worden geleid.

- Binnen de poort ontmoet men eene ruime plaats, aan welker linkerhand de gyzeling of civile gevangenis is, bestaande dezelve in een ruime kamer met een vuurhaard en de daarin vereischte legersteeden; voorts eene plaats, overdekt met roosterwerk en rib, en afgescheiden door een' muur en paalwerk van de groote plaats; op deezē overdekte plaats hebben de aldaar zittende gevangenen vryheid om te mogen wandelen.
- Naast deezē gyzeling, aan de rechterhand, zyn twee vertrekken voor den Cipier, tusschen welke vertrekken een trap is, opgaande naar de groote zaal of examinatie-kamer; zynde voorsz. vertrekken behangen, net betimmerd, en met schuifraamen, op de groote plaats uitzierende, voorzien: aan de rechterhand van de poort gaat men, over de groote plaats onder een verwulf, naar het zogenaamde kleine gat, gemerkt met No. 1, van welk gat de muuren ontzaglyk dik zyn, en van binnen geheel met hardsteen opgezet, kunnende alhier maar één gevangen teffens worden geplaatst.
- Over gemelde gat is een zomervertrek voor den Cipier, zynde eerst behangen kamer, die een alleraangenaamst uitzigt heeft op de zogenaamde tournoibaan.
- Nog is onder dit verwulf een gevangens gat, gemerkt met No. 2, zynde dit het zogenaamde groot gat, onder het schavot, geheel opgezet met hardsteen, en de muuren van een ontzaglyke zwaarte; voor dit gat is een hardsteenen poort, ter dikte van vier voet, en twee eiken deuren, ieder van vier duim dikte, en alles met genoegzaam yzerwerk voorzien, kunnende in dit gat twaalf gevangenen teffens worden geplaatst. Van deezē gevangenhokken gaat men te rug, onder voorengemelde verwulf, naar de keuken, welke zeer ruim en met alle de vereischten naar behooren is voorzien: by of omtrent deezē keuken is een provisiekelder met een verwulf, zynde deezē kelder door de noodige afschutzels, tot berging der onderscheiden eetbaare waaren, genoegzaam afgescheiden.
  1. Verhaal van Leeuwarden. bl. 237.
  2. Gabbema verhaal van Leeuwarden, bl. 535.
  3. Bl. 307 en 308.
  4. Schot. Kron. van Friesl. bl. 842.
- Voorts vindt men by deezē keuken een portaal, dat van de plaats afkomt, en daarin een breede en zeer gemaklyke trap, opgaande naar boven, alwaar een portaal is, Op welks linkerhand men de groote zaal of examinatie-kamer der gevangenen heeft, zynde dit ook het vertrek alwaar de Sententien, geen doodvonnis behelzende, aan de gevangenen worden voorgelezen. Dit vertrek is zeer ruim, en groot, en wordt verlicht door drie vensters van een oude bouworde, uitzigt hebbende op de groote plaats; in deezē zaal vindt men eene met groen laken overdekte tafel, in welks midden het wapen van Friesland geborduurd is; boven aan het einde deezē tafel, als ook aan de twee kanten, heeft men vyf met groen laken bekleede stoelen, en aan het beneden einde een houten bank of zitplaats voor de gevangenen; nog zyn op deezē zaal twaalf stoelen, insgelyks met groen laken bekleed.
- Op deezē kamer is in den jaare 1784 geplaatst de pynbank, waartoe voortyds een afzonderlyk vertrek werd gebruikt, zynde zo geschikt en beknopt gemaakt, dat de geheele pynbank met derzelve instrumenten, geen meer plaats in de breedte dan twee en een tweede voet, en in de lengte maar tien voeten ruimte wegneemt.
- Naast deezē kamer, aan de linkerhand, is de ingang tot het zogenaamde groot gat met No 3, zynde een korte gang, waarin is eene lichtschepping, vervolgens eene deur van rib, en tusschen beiden een portaal, waar na de ingang volgt tot het gemelde gat zelf, dat zeer hecht gemaakt, en by uitstek zuiver en luchtscheppend is; hier vandaan gaat men, westwaarts, langs een gang, naar de zogenaamde Studentekamer: deezē kamer is met een ledikant en haardstede, als ook met een venster of lichtschepping, voorzien; van dezelve gaat men by een trap op naar een kamertje, dat aan den Cipier behoort, en aan den oost-, zuid- en westkant der Vesting of Bolwerk, een alleraangenaamst uitzigt heeft.

- Hieruit met een trap naar de, in den jaare 1783, nieuw gemaakte gevangenisvertrekken gaande, ontmoet men eerst een portaal, en aldaar recht uit het vertrek, getekend met No. 8, zynde zeer hecht gemetzel, en tot verzekering met genoegzaam yzerwerk voorzien; echter zeer fris en lichtscheppend. Van daar het portaal noordwaarts gaande, heeft men het vertrek met No. 9. in alles gelyk aan dat van No. 8; vervolgens een gang westwaarts, waarin, aan de rechterhand, de ingang is tot drie gelyksoortige vertrekken, getekend met No. 10, n en 14.
- Den gang weder te rug gaande, zyn aan de linkerhand twee dergelyke vertrekken, met No. 13 en 12.
- Uit het voorengemelde portaal, by de zogenaamde Studente-kamer, gaat men de rechterhand om door een' gang, in welken aan de rechterhand een hok is tot berging van goederen, en aan de linkerhand het vertrek voor de gevangen zynde vrouwspersonen, gemerkt met No. 7; zynde dit een ruim vertrek, dat geen gebrek heeft aan frissche lucht, en voorzien is met de noodige legersteden. Uit voorschreeven gang gaat men mede op de turf en houtzolders, en by een trap op naar den stroozolder. By het voorengemelde vertrek der vrouwspersonen is een trap, neergaande naar de geesselzaal, of de plaats alwaar de gevangenen worden ontkleed: op deeze zaal is een gevangenisvertrek mee No. 4, als mede de deur van de trap onder by den toren opgaande. Van deeze zaal gaat men westwaarts, door een gang, naar het schavot, in welken aan de rechterhand twee gevangenisvertrekken, getekend met No. 5 en 6; zynde dit laatste een vertrek, alwaar de te water en brood veroordeelde gevangenen geplaatst worden.
- Ten einde van deezen gang is een ruim vertrek, verlicht door twee schuifraamen, en uitzigt hebbende op het schavot; in dit vertrek zich men een Justitiepaal, waaraan de in het geheim gestraft wordende gevangenen worden gegeesseld.
- Ook vindt men hier het kruis, waarop gerabraakt wordt; nog hangt hier een Crocodil, voor veele jaaren aan onze Friesche Zeekust gevangen, en eertyds op het Kollegie der Edele Mogende Heeren Gedeputeerde Staaten geplaatst, doch, by de verbouwing van dat Collegie, alhier opgehangen.
- Uit dit vertrek komt men, door eene deur, op het publiek Schavot, zyn uitzigt naar 't Westen hebbende, en rondsom met yzeren leuninggen voorzien: in den Zuidwesthoek van hetzelfde, staat een blaauw arduinsteenen Justitie paal, en boven op den zelven een Leeuw, houdende het Provinciaale wapen voor zyn borst.
- Deeze Westergevel is in den jaare 1783 geheel vernieuwd, en pronkt van boven met een hardsteenen frontispice, naar de Toscaansche orde gebouwd in het midden op de frontispice is geplaatst het Provinciaale wapen, dat van boven met een kroon versierd is, en aan weerskanten dooreen liggenden Leeuw wordt vastgehouden, zynde alles van hardsteen gemaakt.
- Van meergemelde Schavot weder naar binnen gaande, door het laatstgemelde vertrek, gang en geesselzaal, komt men, door een tweeden gang, by de Droefkamer, in welke de ter dood verwezen gevangenen, na dat hun de bereiding daar toe is bekend gemaakt, hun laatsten leeftyd doorbrengen, en alwaar niet alleen de Predikanten, maar ook wel andere godvruchtige menschen, deeze gevangenen tot den laatsten oogenblik bezoeken. In deeze kamer heeft men een bedsteed, vuurhaard en eenige zitbanken.
- Van deeze kamer gaat men, langs dezelfde trap waar by men opgekomen is, naar beneden op de groote plaats by den ingang of poort. Dit huis is van boven met blaauwe pannen en leyen gedekt, en met drie Windwyzers voorzien.
- Aardrijkskundig woordenboek van der Aa, vanaf 1839.
- CAMMINGHABURG of Cambuur, ook wel onder den naam van het Oud-Blokhuis bekend, voormaals een adell slot, prov. Friesland, kw. Oostergoo, 5 min. beosten en onder het behoor van de stad Leeuwarden.

Deze zeer oude stins was geheel uit eene diepe en breede gracht, die haar omringde, opgetrokken, door hovingen en singels omgeven en nog door eene tweede gracht en afzonderlijke voorpoort van den algemeenen weg afgescheiden. Het huis, reeds zeer vroeg door het adellijk

geslacht Cammingha gebouwd, werd in het jaar 1306 door den Potestaat Regnerus Cammingha bewoond, en had in 1398, toen het bewoond werd door Gerrit Cammingha, die met Hertog Albrecht van Beijeren heulde en Hollandsche bezetting ingenomen had, een hevigen aanval van de Friezen te verduren, die het slot innamen en de bezetting ombragten of verdreven. Het werd achtereenvolgens door verschillende leden van de geslachten Cammingha, Juckema, Eminga, Burmania en Rengers bewoond; doch toen het, in het midden der vorige eeuw, ledig gelaten werd, is het, na den brand van het Lands Tuchthuis te Leeuwarden, een tijdlang gebruikt geworden tot eene bewaarplaats van gevangenen, en later van lands ammunitie. In 1810 is het slot met de kapel, voorpoort en nevenstaande boerenwoning afgebroken, en de hooge standplaats van het slot zelf beplant met populieren, die nog lang, zelfs op eenigen afstand, de geheugenis aan het vroeger zoo beroemde gebouw levendig hielden. Doch ook deze herinnering is in 1838 verdwenen en die plek sedert geslecht, de diepe grachten grootendeels gedempt, en verder alle sporen van vroegere bewoning en beplanting uitgewischt.

Leeuwarden 700 jaar

700-jarig bestaan van Leeuwarden. Leeuwarden weer vrij, In 1580 wordt namelijk het gehate Blokhuis bestormd en bezet. De Leeuwarder burgemeester Adje Lamberstz speelt daarbij een belangrijke rol. Het verhaal is zo: in Leeuwarden wordt alarm geslagen, want opeens beginnen de klokken te kleppen. Natuurlijk stromen de burgers samen. Aan hen wordt kort en goed verteld, dat de bezetting van het Blokhuis met nieuwe vendels (soldaten) is versterkt en dat het de bedoeling is Leeuwarden te plunderen. 700-jarig bestaan van Leeuwarden waar het Blokhuis een belangrijke plaats in had. Een beknopte economische geschiedenis van Leeuwarden; Hugo Kingmans etc. [verantwoording!] Zo loop je in het jaar 1602 op Leeuwarden af. Uit het zuiden, over de Schans, waar nog geen huizen staan. Je kunt dus al op grote afstand enkele torens herkennen. De stompe toren links is natuurlijk de Oldehove. Die hoort er nog altijd bij. Maar welke toren staat midden op de prent? Misschien denk je even aan de Bonifatiustoren. Maar die zou meer naar rechts moeten staan. En hij is pas in 1884 afgebouwd en kan dus nog niet op dit stadsgezicht te zien zijn. Nee, het is de Nieuwe Toren. Je kunt hem in die jaren vinden op de hoek van de Grote Hoogstraat en de Klokstraat. In 1884 is hij afgebroken. Precies in het jaar, waarin de Bonifatiustoren erbij komt. De twee torentjes even links van de Nieuwe Toren zijn er óók niet meer. Die gehoren bij de Wirdumerpoort, waardoor je straks de stad binnengaat. Van die poort zijn vorig jaar nog resten gevonden. Maar na het archeologisch-dat is oudheidkundig-onderzoek zijn ze weer weggestopt. Je komt de poort op de hoek van de Wirdumerdijk nu niet meer tegen. Want zo gaat het in een stad; er wordt gebouwd en er wordt afgebroken en er komt iets nieuws op de oude plaats. Een stad lééft. En bij het leven horen geboorte en dood, afbraak en nieuwbouw. Mooi, zo'n stadsgezicht van bijna vierhonderd jaar geleden. Maar het maakt ook nieuwsgierig. Je kijkt alleen maar tegen Leeuwarden aan. Hoe ziet de stad er achter de grachten en wallen uit? Gelukkig hebben we uit die tijd niet alleen een gezicht op de stad, maar ook een kaart van Leeuwarden. Het is een vogelvluchtkaart. Je ziet de stad onder je liggen alsof je er als een vogel overheen scheert. Tegenwoordig laten we een luchtfoto nemen. Maar aan het begin van de zeventiende eeuw moet landmeter Johan Sems eerst de hele stad opmeten. Hij heeft heel precies werk geleverd. Met zijn gegevens maakt Pieter Bast in 1603 de vogelvluchtkaart, zoals hij een jaar eerder ook het gezicht op Leeuwarden tekent. En op die manier weten wij hoe Leeuwarden er in 1603 uitziet; een stad in vrijheid, die zich met gepaste trots de hoofdstad van Friesland mag noemen. Je kunt met deze plattegrond in de hand nog altijd door de Leeuwarder binnenstad lopen. Wandel maar eens van de Vrouwepoortsbrug (bij de vroegere Onze Lieve Vrouwepoort) naar het gebouw van de Leeuwarder Courant (bij de vroegere Hoeksterpoort): langs de Nieuwestad, door het naauw, over de Kelders en langs de Voorstreek. Langs die route heeft Leeuwarden gelukkig al zijn grachten bewaard en je vindt die wandelroute dan ook gemakkelijk op de kaart van 1603 terug. Vóór dat jaar zijn er ook al enkele stadsplattegronden van Leeuwarden gemaakt. Die zijn minder betrouwbaar. Hoe de buiten- en de binnengrachten lopen is precies getekend. De grotere gebouwen staan er ook wel op. De gewone straten en huizen zijn voor die tekenaars niet zo belangrijk. Daarom vertellen die kaarten veel minder over de stad dan de plattegrond van landmeter Sems en graveur Pieter Bast. Maar ze laten toch iets zien. En tot

ongeveer 1560 heeft Leeuwarden het zonder stadsplattegrond moeten stellen. Dat is jammer. Ook van het oudere Leeuwarden zouden we méér willen zien. Want vóór 1560 is er immers al een stad Leeuwarden. Die is al zeven eeuwen oud, want we vieren dit jaar het 700-jarig bestaan van Leeuwarden. Wat weten we van die vroegere stad? Hoe begint haar geschiedenis? Bij het zoeken naar een antwoord kunnen kaarten ons niet verder helpen. We moeten het op een andere manier te weten komen. Uit documenten bijvoorbeeld. Daarvan zijn er enkele bewaard, vooral uit archeologisch onderzoek. Daarom is het goed, dat er de laatste jaren zoveel in de binnenstad is gegraven, al staat de halve stad dan op haar kop. Dat is ook vervelend, maar dat vergeten we wel weer. Als de spa zo diep in grond wordt gestoken, vindt men vaak iets wat meer vertelt over het verleden van de stad. Dat archeologisch onderzoek brengt bij stukjes en beetjes de vroege geschiedenis van Leeuwarden boven de grond. Het is en blijft puzzelen. Een stukje hier. Tien stukjes daar. En we zullen wel nooit de héle Leeuwarder geschiedenis in elkaar kunnen passen.

Rond het jaar 1000

Laten we eens het zevenmijlslaarzen door die vroege geschiedenis gaan. De naam Leeuwarden is er nog niet. Van een stad is geen sprake. Wel wordt in een document uit de achtste eeuw een 'villa Lintwarde' genoemd. Met het woord villa bedoelt men een nederzetting, een dorp. Er is dus iets... De nederzetting ligt aan de Middellzee, op de plaats, waar drie waterlopen in zee uitmonden. De Ee uit het noordoosten, het Vliet uit het oosten en de Potmarge uit het zuiden. Al het vervoer gaat over water. Een dorp op de rand van zee en land en met af- en aanvoerroutes, ligt gunstig. Maar het ligt in kwelderland, droog bij eb, onder water bij vloed. Om huizen en voeten droog te houden moeten terpen worden opgeworpen. Bij ons ligt de oudste terp tussen wat nu de Eewal en Voorstreek/Kelders heten: een eilandje tussen de krekken. Dat woongebied wordt te klein. Ten noorden van de Eewal werpt men een tweede terp op. Er is ook een derde terp, meer naar het oosten. Daar is al vroeg een kerk(je) gebouwd. Oldehove heet deze derde terp. En de twee terpen ter weerszijden van de Eewal vormen samen Nijehove. Als je droog wilt overkomen van Nijehove naar Oldehove loop je vermoedelijk over wat nu de Grote Kerkstraat heet. Die ligt inderdaad hoog. Misschien een oude dijk? Nijehove, Oldehove en dan nog een nederzetting. In het oosten groeit de buurtschap Hoek, waarschijnlijk op een natuurlijke hoogte. Daar vind je geen terp. Maar die drie Leeuwarder terpen kun je nog terugvinden. Je kunt ze als je door de oude stad loopt of fietst zelfs voelen...

Munten uit Liuert

Zo begint Leeuwarden dus, als drie dorpjes, die elkaars naaste burens zijn. Het stelt ook meer voor dan wij nu zouden denken. Anders zouden er geen munten zijn geslagen. En dat gebeurt na 1040. In die tijd heeft de Duitse keizer het hier voor het zeggen. Maar Friesland ligt voor hem zó ver weg, dat hij het gebied beleent aan de graven van Brunswijk. We hebben er drie leren kennen, Bruno III van 1038 tot 1057 (en naar hem worden deze Brunswijkse graven ook wel Brunonen genoemd), Egbert I van 1057 tot 1068 en Egbert II tot 1090. Maar we weten heel weinig van die graven. Hoeveel gezag hebben ze hier? Oefenen ze wel echt bestuur uit? Met de handel bemoeien ze zich in elk geval wel. Daarvoor is geld nodig. En daarom laten ze in Friesland munten slaan in plaatsen, die van enig belang zijn. In Dokkum, in Stavoren, in Bolsward. En er komen munten uit Leeuwarden. Aan de keerzijde staat niet gemakkelijk te lezen, het opschrift Brun. Liuert Het zijn maar kleine munten, ongeveer zo groot als ons kwartje. Maar wel dikker en van zilver. Ze hebben ook een naam: denariën. Het bijzondere is, dat de munten uit Friesland en ook uit Leeuwarden later bij tientallen zijn teruggevonden in verre landen, in noord- en in Oost-Europa, vooral in Finland en in Rusland. Bij muntvondsten in Rusland komen ruim 4000 van zulke Friese munten aan het licht. Daarvan dragen 195 de naam Liuert. In Finland zijn het er 46 van de 300. Zulke cijfers zeggen natuurlijk wel iets over de betekenis van de Friese handel. De Friezen gaan ver van huis. En ze hebben ook Leeuwarder geld op zak. Of verbeelden we ons dat maar? Zou dat geld niet door de Vikingen, de Noormannen, in Friesland zijn geroofd en naar het noorden zijn gebracht? Dat kan haast niet. Want na het jaar 1000 staken de Noormannen hun rooftochten. De Friezen blijven de zeeën bevaren. In de elfde eeuw is er dus voor het eerst wat je zou kunnen noemen Leeuwarder geld. Het zijn denariën. Dat klinkt niet erg fries. Het woord komt dan ook uit het Latijn In ons land hebben we het geld leren kennen van de

Romeinen, die al veel eerder dan wij zijn overgestapt van ruilhandel naar geldhandel. Toch kun je ook bij de Romeinen terugvinden, dat er eerst bezit is en daarna geld. Soms lees je het woord 'pecunia'. Dat is het Romeinse woord voor geld. Het is afgeleid van het Latijnse 'pecus', dat kudde betekent. Met geld kun je een kudde kopen en voor een kudde kun je geld krijgen. Ons woord salaris komt ook al uit het Latijn. Daarin zit het Latijnse 'sal'. Dat betekent zout. Heel vroeger kregen Romeinse soldaten hun soldij uitbetaald in zout. Dat was toen kostbaar. Zout kan tegen allerlei dingen worden geruild en het is ook niet zo moeilijk te bewaren. Geld en goed hebben dus alles met elkaar te maken. In Friesland hebben we daarvan ook een oud voorbeeld. Eerder dan de Brunonen, die onder andere geld laten slaan in Leeuwarden, was er al Fries geld geweest. Die muntstukken worden sceatta's genoemd. In dat vreemde woord herken je misschien 'skat'. En voor de Friezen was hun skat het vee, de veestapel, die ook nu nog een van de schatten van Friesland is.

Wanneer een stad?

Terug naar de terpjes aan de rand van de Middellzee. Het is natuurlijk mooi, wanneer we precies weten, wanneer die nederzettingen een stad zijn geworden. Dat lukt niet. Er is geen duidelijk jaartal en er is helemaal geen datum, waarop we een verjaardag van Leeuwarder stadsrechten kunnen vieren. We moeten ons redden met een paar aanwijzingen. In 1245 bijvoorbeeld wordt in Nijehove een kloosterkapel ingewijd. Op zichzelf is dat niet zo bijzonder, want we zijn al eerder kloosters in Friesland. Die vind je op het platteland en de kloosterlingen houden zich natuurlijk bezig met het gebed en ook met werk op het land, met ontginningen en met dijkanaanleg. Maar in Nijehove vestigen zich de Dominicanen, die ook wel Hacobijnen heten. Die richten zich niet op landwerk, maar op de zielszorg in de stad. Je komt ze altijd in de steden tegen. Als ze dus ook in Nijehove gaan werken mag je wel bedenken, dat in de dertiende eeuw Mijehove al meer een stedelijk samenleving is dan een dorpse gemeenschap. Het klooster en de kerk van de Dominicanen laten hun sporen in Leeuwarden na. De kerk is uitgegroeid tot de Grote Kerk, die we ook wel Jacobijnerkerk noemen. Van hun klooster is weinig overgebleven, maar in de kosterij van de Grote Kerk kom je nog een gedeelte van de kloostergang tegen. In 1285 komen we weer een stapje verder. In dat jaar, tussen 29 september en 31 oktober, vaardigt Wismar, een handelsstad in het noorden van Duitsland, een oorkonde uit. Daarin worden steden vermeld die met elkaar door de Hanze – dat is een verbond van handelssteden – zijn verbonden. Groningen, Stavoren, Kampen, Deventer, Zutphen, Harderwijk en Muiden worden genoemd. En ook 'Lewart' staat in de rij. De oorkonde is nu zevenhonderd jaar oud. Om die reden viert Leeuwarden dit jaar zijn 700-jarig bestaan. De stad kan trouwens best een beetje ouder zijn. Dit jaartal geeft tenminste enig houvast. In die jaren gebeurt er ook iets heel anders. Leeuwarden raakt zijn zee kwijt. De Middellzee slibt dicht. Grote stukken land worden bedijkt en er komt dus nieuw land (en naar dat nieuwe land is de stadswijk Nijlân genoemd; die is gebouwd op het toen gewonnen land). Op het laatst ligt Leeuwarden helemaal midden in de weilanden. Het moet de zeehandel maar vergeten. Maar ook als landstadje kan Leeuwarden zich verder redden. Het heeft ook zijn trots, zoals je kunt opmaken uit het feit, dat de stad zelf geld gaat maken. Men moet zich tot dat ogenblik behelpen met Groninger munten, die overal in het noorden gangbaar zijn. De Friese steden willen liever de muntslag in eigen hand hebben. Leeuwarden loopt daarbij voorop, rond 1420. Er worden vliegers (dat zijn stuivers) en jagers (dubbele stuivers) geslagen. Op zo'n stuiver moet je je niet verkijken. Het is nù het kleinste stukje wisselgeld. Maar die oude stuiver is een grote munt van zilver. Zulke munten worden niet alleen in Leeuwarden, maar ook in Bolsward, Sneek, Franeker en tenslotte in Workum geslagen.

Drie in één

In 1935 viert Leeuwarden feest. De stad bestaat vijfhonderd jaar. Nu, vijftig jaar later, komen we opeens op 700 jaar. Smokkelen we er anderhalve eeuw bij? Nee, dat niet. Het verschil tussen 1935 en 1985 ligt in het uitgangspunt. Nu baseert Leeuwarden zich op een oorkonde die in 1285 de stad Leeuwarden noemt in een rij van andere Nederlandse steden. Vijftig jaar geleden, in 1935, kent men die oorkonde nog niet. Toen is gekozen voor het jaar 1435 en zelfs voor een heel preciese datum, namelijk voor de feestdag van de heilige Agnes en dat is 21 januari. Op die dag worden namelijk – na veel heen en weer gepraat en het nodige geharrewar, want zo eenvoudig

liggen de zaken niet – ‘de stad van Leeuwarden en Oldehove met wat ertoe behoort’ met elkaar verenigd. En dat wordt op 21 januari op papier gezet. Het belangrijke document, in het Latijn, toen nog steeds de officiële taal van dergelijke stukken, wordt van plechtige zegels voorzien. Het wordt bewaard in het gemeentearchief. Het is het geboortebewijs van Groot-Leeuwarden. (Hoe klein dat Leeuwarden in onze ogen dan ook mag zijn geweest). De oorkonde spreekt van twee nederzettingen, die samengevoegd worden. Allereerst wordt Leeuwarden genoemd. Dat is het Nijehove van weleer. Het is gaandeweg de belangrijkste kern geworden. Je kunt zeggen, dat Nijehove de stad Leeuwarden is en dat Oldehove en Hoek zoiets als voorsteden zijn. In het document wordt Oldehove als tweede genoemd en daar moet men wel even slikken vóór het zich met de naaste en belangrijker buur verenigt. Nu missen we Hoek nog. Maar ook Hoek voegt zich op die 21ste januari 1435 bij Leeuwarden. Dat document is eveneens in het gemeentearchief. Drie gemeenschappen, twee oorkonden en één stad. En sinds 1435 hebben Nijehove, Oldehove en Hoek als dat ene Leeuwarden lief en leed gedeeld.

Onder vreemd bestuur

Lief en leed. Fries en vrij. De Friese vrijheid heeft echter tot veel leed geleid. De Friezen gaan er prat op, dat ze vrij zijn van vreemde landsheren. Baas in eigen huis. Op die vrijheid moet je dan wel zuinig zijn. Maar Friesland is er onverschillig mee omgesprongen. Vrijheid ontaardt in allerlei twisten tussen Schieringers en Vetkopers. Het ene klooster staat tegenover het andere. De ene stad tegenover de andere stad. De ene stins tegenover de andere stins. Friesland verscheurt zichzelf in vrijheid en ziet alleen nog uitkomst door een beroep te doen op vreemde heren, die dan maar een handje moeten komen helpen. Die buitenstaanders willen wel. Friesland is de moeite waard. Groningen heeft er belang bij. En de graaf van Oost-Friesland. En niet te vergeten een machtig heer als Albrecht van Saksen, die toch wat te goed heeft, want hij had aan keizer Maximiliaan en aan Filips de Schone allerlei nuttige diensten verleend en bovendien veel geld voorgeschoten. Bij die Albrecht kloppen de Schieringers aan om hulp. Hij komt en trekt aan het langste eind; de keizer geeft hem Friesland in pand. En daarmee raakt Friesland in 1498 z'n vrijheid kwijt. Leeuwarden zit nu als zetel van de Vetkopers wel erg moeilijk. Al zou het hulp van elders krijgen dan nòg is de overmacht van de Saksers te groot. Dat blijkt als ze samen met de Schieringers op 5 juli voor de stad staan. De schrik slaat de bergers om het hart. Twee dagen later geeft Leeuwarden zich al gewonnen. Maar de stad stribbelt nog wel tegen. Graaf Von Schaumburg, die door Albrecht als stadhouder is aangesteld, krijgt er nauwelijks een voet aan de grond, En hij kan ook geen maatregelen nemen. Want er is beloofd, dat de bezetting van Leeuwarden uit hoogstens zestien ongewapende mannen zal bestaan. Volgens belofte mogen er bovendien geen wapens in de stad worden gebracht. Wat kun je dan nog beginnen? Von Schaumburg bedenkt daarom een list. Hij laat een wagen met kruit en wapens naar Leeuwarden komen. De kruitvaten zijn met boter besmeerd. En op de wagen ligt een hoop riet, waarin de wapens zijn weggestopt. Gelukkig zijn er nieuwsgierige jongens. Ze bekijken het vrachtje, Vaten met boter. Waarom niet? En verder riet? Ja, maar dat ziet er vreemd uit met die uitsteeksels, dat beslist géén riet is. De jongens slaan alarm: 'de Saksers smokkelen wapens binnen!' De Leeuwarders reageren meteen. Ze overvallen de bezetting van de Saksers, die te zwak is om zich lang te verdedigen. Leeuwarden wint déze slag. Met de Saksersvalt nu helemaal niet meer te praten. Von Schaumburg rukt op en belegert voor de tweede maal de stad. Negen weken houdt Leeuwarden het vol. De stad hoopt op hulp van elders. Maar die komt niet. En dan legt Leeuwarden het hoofd in de schoot. Een jaar later, in de zomer van 1499, trekt Albrecht van Saksen met het nodige vertoon Leeuwarden binnen. De leden van de vroedschap, die het meest de Salsers hebben dwars gezeten, moeten eerst eerbiedig om vergiffenis komen vragen. De volgende dag wordt de hertog ingehuldigd in de Sint Vituskerk bij de Oldehove, die kerk, waarvan op de kaart van 1603 alleen nog wat lage muren overeind staan.

Leeuwarden hoofdstad

Is Leeuwarden nu te vertrouwen? De Saksers blijven in elk geval op hun hoede. Voorlopig blijft hun bestuur nog in Franeker. En om die roerige Leeuwarders in toom te houden krijgt de stad een blokhuis. Die vesting in de zuidoosthoek van Leeuwarden is haast een stad op zichzelf. Ze wordt door grachten ingesloten. Je komt er niet zomaar in en niet zomaar uit. En de militairen

hebben Leeuwarden ook niet nodig. Ze kunnen zichzelf redden. Het blokhuis krijgt een eigen windmolen om graan te malen, een eigen bakkerij, een brouwerij, een smederij en vóór alles een stevige bezetting. Leeuwarden wordt in bedwang gehouden. Zo gaat het altijd als er een stad of een land wordt bezet: eerst worden militaire maatregelen genomen, Dan volgt de rest. Want er moet heel wat worden geregeld. Het bestuur bijvoorbeeld. Het gaat bestaan uit zes personen. Twee Saksers, twee Friese edellieden en twee rechtsgeleerden, van wie één de kanselier is (en die wordt de vertegenwoordiger van de Saksische regering). Ook de rechtspraak wordt geregeld. Een hof, gevormd door vier Friese edelen en twee rechtsgeleerden, moet de zware misdrijven behandelen. In 1504 staan het bestuur en het Hof op poten. Beide zullen hun zetel krijgen in Leeuwarden. In één gebouw, de Kanselarij. Met die beslissing is Leeuwarden ook de hoofdstad van Friesland geworden. Met de Kanselarij is het een heel getob geweest. Wij denken nu meteen aan het trotse gebouw aan de Turfmarkt. Maar zover waren ze in 1504 nog lang niet. De kanselarij moet eerst onderdak vinden in bestaande gebouwen. Er is bijvoorbeeld vergaderd in het Blokhuis (daar is het te lawaaierig) en in een klooster (en daar is onvoldoende ruimte om de vele papieren goed op te bergen). Ondanks allerlei gemopper heeft het tot 1571 geduurd voor de echte Kanselarij, waar de kanselier zetelt en het Hof recht spreekt, plechtig kan worden ingewijd. De Saksers hebben het niet eens meegemaakt. In de kersverse Saksische hoofdstad moeten natuurlijk eigen Saksische munten worden geslagen. Ook dat wordt in 1504 geregeld. Van al het geld, dat dan in omloop is, wordt de waarde vastgesteld. In het vervolg is alleen het geld van de hertog het officiële betaalmiddel. Het andere geld 'ende zal niet gelden' (en als geld niet geldt is het niets meer waard). De Friese steden moeten hun eigen muntslag maar gauw vergeten. De Saksers pakken de geldzaken degelijk aan. Er wordt een muntmeester benoemd, die leiding moet geven aan het slaan van de munten. Er komt ook een 'waardijn'. Die moet ervoor zorgen, dat de voorschriften worden nageleefd. Hij controleert ook de muntmeester en het is zijn taak toe te zien, dat de hertog een deel van de winst krijgt. De regels zijn streng. Als er een hele dag geld is gemaakt, moet de 'waardijn' van al die munten een handjevol na-wegen. Klopt het gewicht niet dan kan hij het geld van die dag laten omsmelten. Je kunt niet anders zeggen dan dat de Saksers hun zaken in orde hebben. Veel plezier beleven ze er niet aan. Friesland blijft woelig. Het wil vrij zijn. Van Saksers is die vrijheid niet te verwachten. Misschien wel van een ander? En anderen proberen ook vaste voet in Friesland te krijgen. Daartegen moeten de Saksers dan weer optreden. Op die manier kost de bezetting van Friesland hun veel geld. Ze zijn het liever kwijt dan rijk. Voor de prijs van honderdduizend gulden verkopen ze het aan Karel van Oostenrijk. Die kennen we vooral als Karel V, de koning van Spanje. Karel heeft in 1515 zijn handen te vol om zich druk te maken over Friesland. Pas in 1524 gaat hij zich ermee bemoeien. Maar wat er dan ook verandert. Friesland blijft zijn vrijheid missen.

Onder Spaans bestuur

Vrij of niet vrij, Leeuwarden is van dat Friesland de hoofdstad. Het leger is ondergebracht in het Blokhuis. Regering en Hof hebben er hun zetel. Rond de stad liggen grachten en nieuwe, stevige wallen. En binnen die wallen voltrekt zich het leven van elke dag. In de werkplaatsen van de ambachtslieden. Op allerlei markten met drukke handel en nering, vooral in en om de Waag. In 1486 wordt de Waag van Leeuwarden al genoemd. Een eeuw later is het gebouw veel te klein en dan wordt in 1594 een nieuwe Waag gebouwd, die we nog kennen en die een centrum is in een levendige stad. Aan Leeuwarden ontbreekt nu nog wel een gote kerk. Kerken zijn erop zichzelf benomen genoeg. Vier kloosterkerken, maar die behoren natuurlijk bij de kloosters. Voor de Leeuwarder burgers zijn er drie kerken, nog van vroeger, van het oude Nijehove, van Oldehove en van Hoek. Als je hoofdstad bent en erop moet rekenen dat er belangrijke vergaderingen gehouden worden en dat er landsheren en stadhouders ontvangen moeten worden, dan zal er een grote kerk moeten zijn. Met een toren, die bij een hoofdstad past. Eerst moet die toren er komen als het visitekaartje van de stad. De kerk betaalt. Maar ook de stad, die met een toren duidelijk wil laten zien, dat Leeuwarden hoofdstad is. En de burgers betalen ook. Als ze iets verkeerd doen krijgen ze een 'steenboete'. Dan moeten ze in plaats van geld betalen met stenen of kalk of ander bouw materiaal. Met die toren gaat het niet goed. Dat kunnen we elke dag nog zien. Want de Oldehove wordt nooit wat men ervan verwacht. Hij moet mooi en hoog worden. In

1529 blijkt de toren, die gebouwd wordt door bouwmeester Jacob van Aken, al te verzakken, als hij nog maar tien meter hoog is. Men gaat toch verder en bouwt op het scheve onderstuk zo recht mogelijk door. Er komt dan een knik in de toren. Hij is scheef en krom bovendien. Hij is mislukt. En als Jacob van Aken in 1532 sterft en opgevolgd wordt door Cornelis Frederiks is het met de bouwlust al bijna gedaan. De toren blijft verzakken. Bij de tweede trans stopt men in 1533 met de bouw. De hoge spits is er nooit gekomen. En een nieuwe kerk bij de Oldehove is ook niet gebouwd. Leeuwarden heeft aan het avontuur een stompe, onvoltooide toren overgehouden. Maar die zouden we niet willen missen. Als er iets bij Leeuwarden hoort, is het die Oldehove..

Een gunstige tijd om nog eens een hoge toren en een forse kerk te bouwen is het trouwens niet meer. De architecten hebben het moeilijk met de Oldehove. Met het geld loopt het óók niet op rolletjes. Lang niet iedereen is het eens met de gang van zaken in de kerk. Die moet worden veranderd. Moet worden hervormd. Men gaat anders over de kerk en over het geloof denken. Je weet van de kerkhervorming in Duitsland, van Maarten Luther. En later van Calvijn. Ook in Friesland zijn er steeds meer mensen, die hun geloof anders willen beleven dan altijd door de rooms-katholieke kerk is voorgeschreven. Die kerk wil van een nieuw geloof niets weten. Karel V evenmin. Er worden maatregelen genomen tegen de 'kettters'. De Hervorming laat zich niet meer keren. Alle plakaten tegen de kettters kunnen niet verhinderen, dat steeds meer mensen aanhangers worden van de 'nieuwe leer'. Eerst in het geheim. Later veel meer in het openbaar. En in 1566 is het wel heel openbaar. Dan worden de Leeuwarder kerken in bezit genomen door de hervormingen. Alle herinneringen aan de rooms-katholieke eredienst worden verwijderd. Dat gebeurt niet altijd even zachtzinnig: een beetje beeldenstorm is het op die vrijdag zes september wel geweest. Nog is het te vroeg. Regering en rooms-katholieke kerk proberen de oude toestand te herstellen. Leeuwarden krijgt in 1570 zelfs zijn eerste en enige bisschop, Cunerus Petri. Die zal orde op zaken stellen en Friesland onder het oude kerkelijke gezag terugbrengen. Het lukt hem niet meer, hoe ijverig hij ook aan het werk gaat. Hem worden ook niet veel jaren gegund. In 1578 is Cunerus Petri weggewerkt. En twee jaar later raakt Leeuwarden bovendien zijn Spaanse bezetting kwijt. De stad is – voor het eerst sinds 1498, toen de Saksers de baas werden - weer vrij...

Leeuwarden weer vrij

In 1580 wordt namelijk het gehate Blokhuis bestormd en bezet. De Leeuwarder burgemeester Adje Lamberstz speelt daarbij een belangrijke rol. Het verhaal is zo: in Leeuwarden wordt alarm geslagen, want opeens beginnen de klokken te kleppen. Natuurlijk stromen de burgers samen. Aan hen wordt kort en goed verteld, dat de bezetting van het Blokhuis met nieuwe vendels (soldaten) is versterkt en dat het de bedoeling is Leeuwarden te plunderen. Dat nemen de Leeuwarders niet. Ze zijn maar al te graag bereid hun stad te verdedigen, wat dat dan ook moge kosten. En onder leiding van Adje Lambertsz, die is aangesteld tot kapitein van de stedelijke strijdmacht, trekken ze op het Blokhuis af. Het kasteel wordt opgeëist. Daarvan trekken de Spaanse soldaten zich overigens niets aan. Er zal meer moeten gebeuren. Het beleg begint. Het Blokhuis wordt omsingeld. Bomen worden gekapt om de gracht rond het Blokhuis te dempen. Tegenover de burcht worden verschansingen opgeworpen om van daaruit het kasteel te beschieten. Een hele groep jongens gaat naar het stedelijke wapenhuis om geschut te halen. Ze komen zó vlug terug, dat het wel lijkt alsof de kanonnen door paarden worden getrokken. Aan goede wil ontbreekt het dus niet. Maar, hoe moet die Spaanse bezetting overmeesterd worden? Met geweld? En hoeveel slachtoffers zal dat eisen? Of met een list? Adje Lambertsz probeert het met een list. Uit de kloosters laat hij monniken en nonnen halen. Ook burgers, van wie ieder weet dat ze Rome en de Spaanse regering trouw zijn, worden naar het Blokhuis gebracht. En men haalt vrouwen en kinderen van de soldaten, die in het Leeuwarder kasteel zijn gelegerd, uit hun woningen in de stad. Het bonte gezelschap wordt opgesteld aan de gracht tegenover het Blokhuis. Als er uit het kasteel wordt geschoten zullen zij de eerste slachtoffers zijn. Tegen zoveel druk is de bezetting niet bestand. Ze geeft zich over. Bevelhebber en soldaten mogen vrij wegtrekken. De stad en de Friese Staten kunnen het Blokhuis in bezit nemen. Er is géén bloed vergoten. Maar men heeft wel de vrijheid geproefd. Daarvan wil Friesland meer genieten. En de

verovering van de twee andere blokhuisen in Friesland, in Harlingen en Stavoren, laat niet lang op zich wachten. Als je kijkt naar de kaart van 1603 kun je die hele geschiedenis tussen 1498 en 1580 – bijna een eeuw in onvrijheid – van de plattegrond aflezen. Rechtsonder de resten van het Blokhuis. Daarvan is de naam Blokhuisplein bewaard gebleven en op het oude terrein wordt in 1871 de gevangenis gebouwd. Meer naar het noorden de Kanselarij uit 1571. Het Hof van Friesland is er gebleven tot in de Franse tijd. Daarna beleeft het van alles en nog wat. Het is militair hospitaal en kazerne en huis van bewaring. Na de restauratie in 1897 wordt het betrokken door het Rijksarchief en de Provinciale Bibliotheek. Die hebben nu eigen gebouwen, tegenover de Oldehove. En boven in de Kanselarij kwam het Verzetsmuseum. Toch wel bijzonder: in een gebouw uit de Spaanse tijd, dat in de Franse tijd een andere bestemming kreeg kun je nu veel leren over de Duitse tijd... Zelfs over Leeuwarden als bisschopsstad kun je op de kaart iets ontdekken. De kerk van de bisschop bij de Oldehove is in 1603 al bijna helemaal afgebroken. Een bisschop heeft ook een paleis. Het is terug te vinden, ‘ingepakt’ in het Provinciehuis aan de Tweebaksmarkt. Daar is sinds 1580 de zetel van het college van Gedeputeerde Staten.

Schaars kleingeld

We moeten nog een gebouw opzoeken, de Saksische Munt. Maar de plaats van het munthuis is niet bekend. Het heeft slechts kort gewerkt. In 1515 doen de Saksers Friesland immers alweer over aan Karel V. Die wil Leeuwarden ook wel een munthuis gunnen. Hij benoemt zelfs een waardijn. Maar de muntslag komt niet van de grond. Dat is lastig, want het kleingeld raakt op. En hoe moet je je redden zonder wisselgeld? De Staten vragen de koning dan ook of er nog iets van de muntslag zou kunnen komen. Ditmaal maakt Karel V zich er niet af. Maar ze moeten in Leeuwarden wel begrijpen, dat een Munt geen kleinigheid is" er moet in het gebouw ruimte zijn voor de muntmeester, de ‘officieren’, de munters, een waardijn en voor een ‘essayere’, een belangrijk man, die moet toetsen of het edele metaal wel de goede samenstelleng heeft. En over Fries geld moeten ze in Leeuwarden ook niet denken. Friesland is immers niet zelfstandig. De munten van de ‘Mayesteit’ komen hier ook in omloop. De Munt van Leeuwarden krijgt de stempels van elders: één rijk, één munt. Alleen aan een klein teken is te zien, dat het geld in Leeuwarden is geslagen. Veel stelt deze muntslag niet voor. Na drie jaar is er al geen sprake meer van. En dan begint ook weer het gemopper. Want opnieuw wordt het kleingeld schaars. Je kunt haast geen penning bemachtigen. Voor een penning koop je bijvoorbeeld een wadkaars. Zo’n kaars moet worden gebrand bij een begrafenis. Hoe moet je nu iemand begraven als je geen kaars kunt branden omdat je geen penning hebt? Het is een heel probleem. En zulk soort problemen zijn er natuurlijk veel meer geweest. Daarom wordt er aan de koning gevraagd of hij niet een goudsmid kan aanstellen om tenminste kleingeld aan te munten. Van een antwoord op die vraag is niets bekend. We weten dus ook niet hoe Leeuwarden zijn kleingeld probleem heeft opgelost.

Weer een eigen munt

Toch is een eigen Munt wel van belang. Als een stad wil meetellen moet ze eigenlijk ook wel haar eigen munten slaan. Dat blijkt in 1580 meteen weer. Friesland is nu immers vrij. De Friese steden herinneren zich maar al te goed, dat ze vroeger hun eigen geld maakten. Ze willen dat weer gaan doen. Friesland is nu één geweest. Het is logisch, dat het ook een Friese munt heeft. Maar waar moet die dan worden geslagen? De steden proberen dan ook aan te tonen, dat zij oude rechten op muntslag hebben. Natuurlijk kan Leeuwarden niet achterblijven. Burgemeester Adje Lambertsz bemoeit zich met de zaak. Hij weet zich te herinneren, dat er vroeger in Leeuwarden munten zijn geslagen. Dat is nog niet eens zo lang geleden. Hoe ging dat nu precies? Misschien zijn er oudere burgers van Leeuwarden, die hem er meer over kunnen vertellen. De burgemeester laat dan ook in de stad zoeken naar een paar ouden van dagen, die de muntslag van vroeger nog hebben meegemaakt. En ja, drie oude mannen kunnen het Adje Lambertsz vertellen. Toen zij jong waren – zo luidt hun verhaal – en nog naar school gingen, hadden ze geld zien maken. In een huis op de hoek van de Eewal en de Slotmakerstraat. Daar zaten achter tralies zo’n zes of zeven mannen te werken. Ze hadden trouwens ook weleens gezien, dat het geld werd overgebracht naar de woning van Gercke Jorritssoon op de Vismarkt. Dat kon kloppen. Die Gercke had in het stadsbestuur gezeten. Maar wanneer was dat? Even terugrekenen: omstreeks

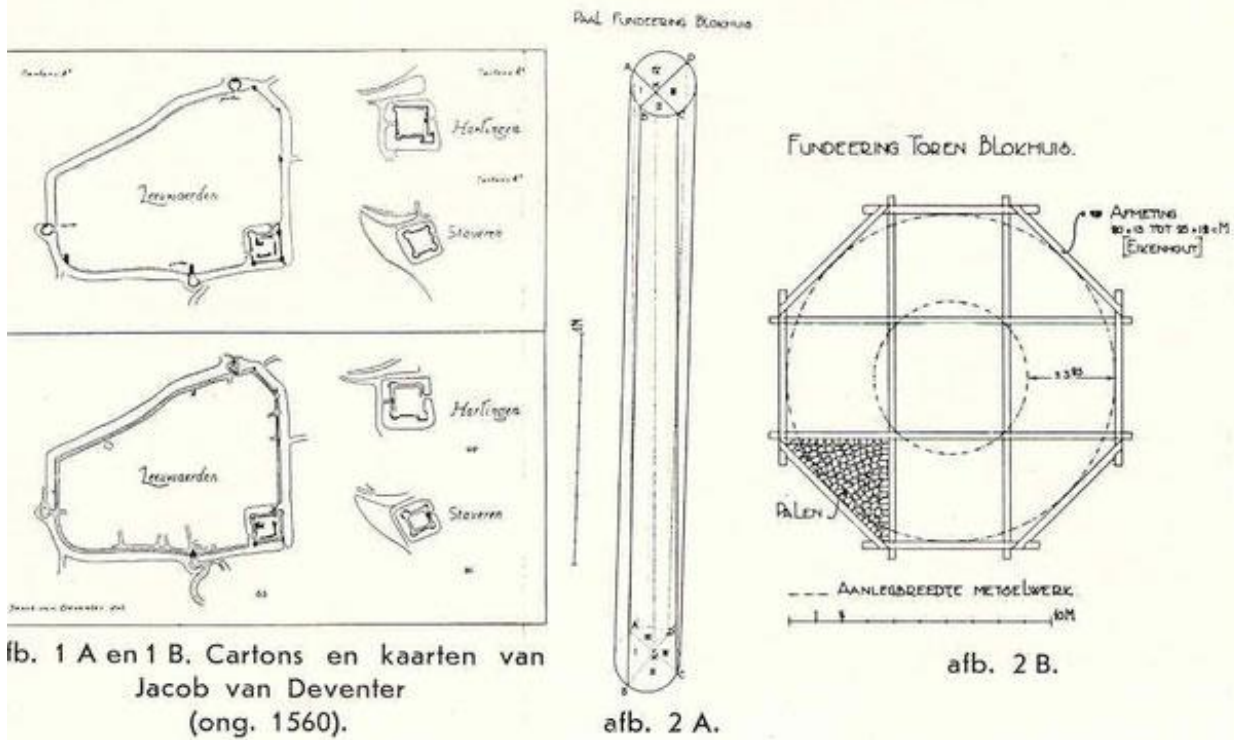
1538, zo'n veertig jaar geleden dus. De drie oude mannen hebben het goed uitgerekend. In dat jaar laat Karel V immers munten in Leeuwarden slaan. Adje Lambertsz heeft het mooi laten uitzoeken. Leeuwarden krijgt over de muntslag helemaal niets te vertellen. De Staten van Friesland vinden, dat niet de steden, maar de Staten het recht op muntslag hebben. Er komt één Munt in Friesland. In de hoofdstad Leeuwarden. Ene Lodewijk Alewijn wordt de muntmeester. Hij huurt 'de olde cancelarie' aan de Tweebaksmarkt. Dat is het gebouw, waarin de kanselarij haar zetel heeft vóór in 1571 de echte Kanselarij is voltooid. Meteen begint de muntmeester met het laten slaan van halve, hele en dubbele stuivers, alle van zilver. Leeuwarden krijgt trouwens ook een wisselbank. Want vreemd geld is verboden, maar het moet natuurlijk wel ingewisseld kunnen worden tegen Fries geld. Welk geld is er in Leeuwarden geslagen? Heel veel soorten. In goud, zilver en koper. In koper heb je bijvoorbeeld een 'oort' en een 'duit'. Het was kleingeld, maar je moest er zuinig mee omspringen. Want het is niet zo best, als je je laatste oortje hebt versnoept. Een duit is nog kleiner. Die is een half oortje waard. Maar als je een duit in het zakje doet, spreek je toch nog een woordje mee... Wanneer je al die soorten Fries geld eens zelf wilt zien moet je naar het Fries Munt- en Penningkabinet gaan, waar het Friese geld is verzameld. Je ontdekt er ook, dat er zilveren munten zijn geweest, die dienst hebben gedaan in de hele Republiek, in de zeven gewesten. Elk gewest kon die munten slaan. Ze zijn ook in Leeuwarden gemaakt. Op de keerzijde zie je de wapens van Friesland, Groningen, Gelderland. Utrecht, Holland en Zeeland. Dat zijn niet zeven, maar zes gewesten. Overijssel ontbreekt. Dat wilde niet meedoen. En het wapen van Overijssel staat er dus ook niet op. Heel bekend is van deze zogenaamde Uniedaolder het randschrift. In deftig Latijn staat er 'Condordia res parvae crescunt'. Door eendracht worden kleine dingen groot. Wij zouden kort en krachtig zeggen: 'Eendracht maakt macht'. Meer dan honderd jaar blijft de Friese Munt aan de Tweebaksmarkt. In 1693 verhuist ze nog naar de Grote Kerkstraat, naar het Holdingahuis. Muntmeester Valckenier gaat zelf in het adellijke huis wonen. In de grote tuin laat hij het munthuis bouwen. Hij steekt er veel geld in. Maar het komt er niet meer uit. De bloeitijd van de Friese munt is voorbij. Na 1700 wordt er weinig geld meer gemaakt. En in 1738 is het de laatste keer. Het zal ook de laatste keer blijven. De Friese muntgeschiedenis is uit.

Verhalen op penningen

In het Munt- en Penningkabinet kun je niet alleen munten, maar ook penningen zien. Daarmee kun je niet betalen. Al hebben ze wel veel waarde. Penningen worden voor bepaalde gelegenheden gemaakt. Dat gebeurt nog altijd. Denk maar aan penningen als prijzen bij tentoonstellingen en sportevenementen. Ook de (sport)medailles horen erbij. In hoeveel soorten ze er ook zijn, op hun manier vertellen ze altijd een stukje geschiedenis. Penningen vertellen een verhaal. Dat klinkt bijvoorbeeld zo: In 1580 verovert Leeuwarden het Blokhuis.

De pijnigatoren

Blokhuis Leeuwarden. In het rondel in de zuidoosthoek was de pijnbank ondergebracht en die toren heette in de volksmond daarom 'de pijnigatoren'. De toren is in de achttiende eeuw afgebroken maar de fundamenteën zijn in 1919 opgegraven. Metingen en berekeningen wezen uit dat de toren tussen de zeven en acht meter hoog geweest moet zijn. De doorsnee was 12.50 meter en de muren waren 3.25 meter dik. Het gejammer van degenen die op de pijnbank 'behandeld' werden, zal daar niet doorheen gegaan zijn. In de z.g. Pijnigatoren, gesitueerd in de zuidoostelijke hoek van het complex, stonden een aantal toestellen die in hoge mate eraan bijdroegen dat men maar al te graag – om maar van de pijn af te zijn – bekende, ook als men het delict niet gepleegd had. De uiteindelijke straffen waren, om het maar eens zwak uit te drukken, niet misselijk en in de meeste gevallen behoorde recidive tot de onmogelijkheden. Voor mindere vergrijpen werd weleens een hand afgehakt, een oor gekort, een tong doorpriemd of een brandmerk op het lichaam aangebracht. De uitvoering hiervan werd onmiddellijk na de uitspraak uitgevoerd. Vrijheidsstraffen werden niet of nauwelijks gegeven; dat vond men te ingewikkeld en te duur. Als alternatief werd wel gekozen voor verbanning. De toren werd ook wel "Ammunitie Toren" of "Kruittoren" genoemd.

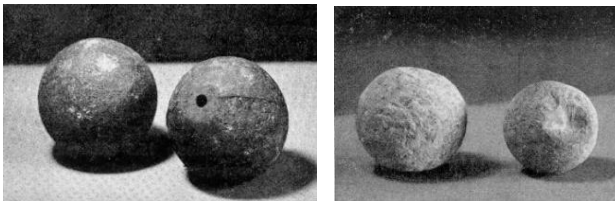

1b. 1 A en 1 B. Cartons en kaarten van Jacob van Deventer (ong. 1560).

afb. 2 A.

afb. 2 B.

Bij de opgraving werden kogels gevonden. 2 stenen en 2 ijzeren kogels, ook was er een houten kogel aangetroffen met een diameter van 21 cm, langs drie onderling loodrecht staande assen uitgeboord en volgegoten met lood. Naar zeggen werden deze kogels afgegeven aan het Fries museum.

Afbeelding; kogels van steen en hout.

Verwijderen van de pijnigtoren Leeuwarden (foto HCL)

Theissen vermeldt den bouw van een nieuw rondeel in 1557, op den Noordoostelijken hoek van het Leeuwarder kasteel 20) en dat voor dien bouw werden uitgevoerd: meer dan 1300 ton kalk (uit Dordrecht), 100 ton cement (uit Amsterdam), 100 schuiten zand, voorts 100.000 Friesche steenen en 400.000 dubbele Leidsche steenen, terwijl in 1556 reeds 800.000 Leidsche steenen geleverd waren. Bij de slechting van het Blokhuis op 1 Febr. 1580 zijn de Oostelijke en Zuidelijke wallen blijven bestaan en slechts één van de 4 rondeelen, n.l. dat op den Zuidoostelijken hoek. Dit rondeel, dat den naam bleef dragen van Pynigtoren, omdat de pijnbank van het Hof daarin was gevestigd geweest, komt nog op de 17e eeuwse plattegronden der stad voor, o.a. op dien, afgebeeld in het 11e deel van Eekhoff's werk.

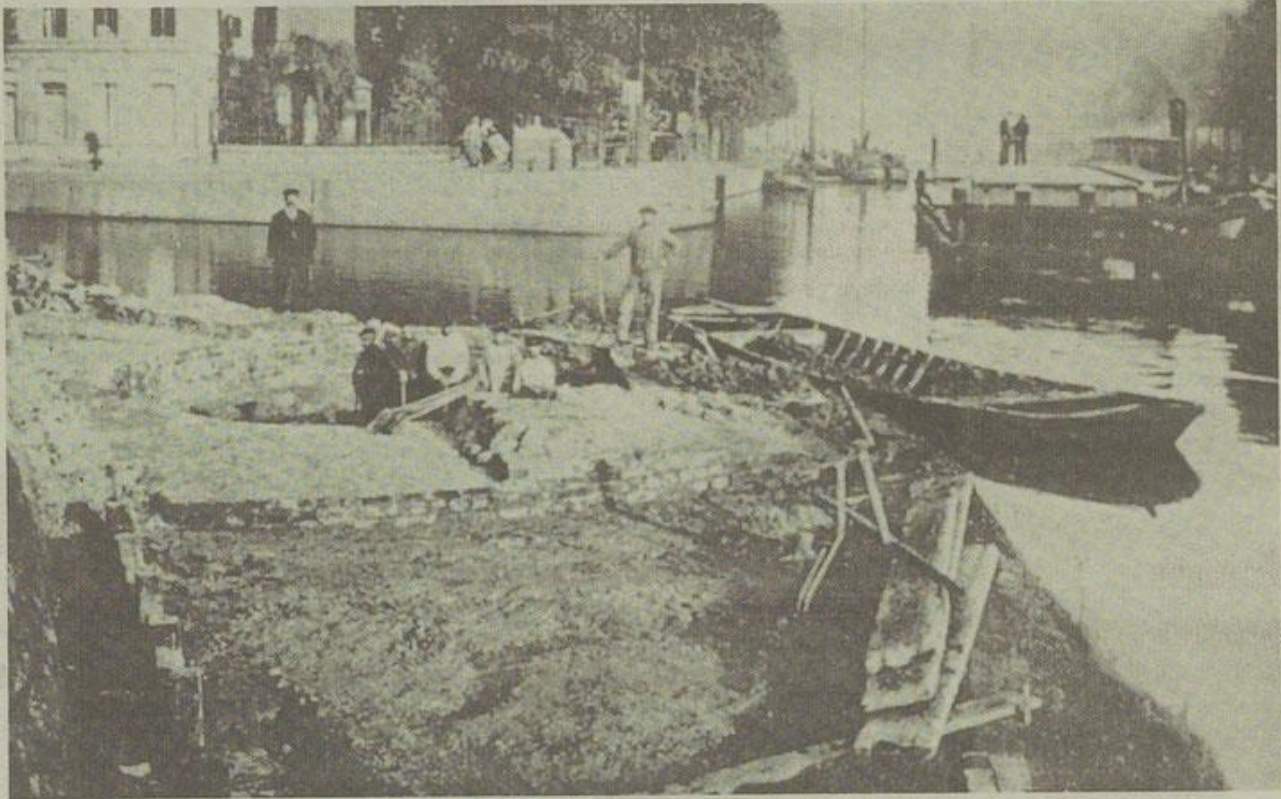
Op dien van J. H. Knoop (1760) is het niet meer aanwezig, doch de fondamenteen bestonden nog en zijn eerst in 1919 door den dienst der Gemeentewerken opgeruimd tijdens de afgraving, ten behoeve van de scheepvaart, van den hoek in de stadsgracht bij de strafgevangenis op het punt van samenkomst met het Nieuwe Kanaal. Bij het opruimingswerk bleek het rondeel te zijn aangelegd op 1.50 M. beneden Friesch Zomerpeil en te rusten op een hierna te beschrijven fundeering. De ronde toren was nog tot 1 M. boven Zomerpeil aanwezig, was inwendig 5.80 en uitwendig 12.50 M. in middellijn, zoodat ong. 240 M³ metselwerk moesten worden verwijderd. De fundeering bestond uit een liggend roosterwerk van ribben (doorgezaagde eiken palen) met zwaluwstaartverbindingen aan elkaar bevestigd. Alle 9 vakken van het 8-hoekige roosterwerk waren op de wijze, als in afb. 2 B voor één vak aangegeven, volgeslagen met ongeveer 2.5 M. lange palen, van tapschen vorm en bij 4 stuks tegelijk uit één ong. 0.30 M. dikken eiken paal van diezelfde lengte gezaagd.

Deze dunnere palen waren alle met de punten in den grond geslagen. Behalve de vorenstaande gegevens, verstrekke de Directeur der Gemeentewerken, 1 r. C h. C. van der Vliet, ons nog de hierbij gepubliceerde foto's van: 2 stenen kogels, diameter ongeveer 9 1/2 en 8 cm. 2 ijzeren kogels, waarvan een in twee helften gegoten en doorboord, diameter ong. 11 cm. (Afb. 2 1), een baksteen fragment hoog 15.5 cm. (Afb. 2), alles bij de opgravingen gevonden. Ook was nog aangetroffen een houten kogel met een diameter van pl.m. 21 cm., langs drie onderling loodrecht staande assen uitgeboord en volgegoten met lood. Een en ander is door de Gemeente Leeuwarden afgestaan aan het Friesch Museum aldaar.

Vergelijkt men nu de vorenvermelde gegevens van Dr. Theissen over het in 1557 gebouwde (of vernieuwde) rondeel met de gevonden afmetingen van den voormaligen „Pynigtoren" en neemt men voor de Friesche steenen dezelfde maten aan als die van de te Harlingen 24) aangetroffen reuzenmoppen, dan is te berekenen dat met die 100.000 steenen een hoogte van ong. 5 M. kon worden opgemetseld, alzoo 3.50 M. boven water. Neemt men nu verder aan dat de dubbele Leidsche steenen een formaat zullen hebben gehad als het hedendaagsche Waalsteen-hardgrauw (gemiddeld 21 X 10 1/2 X 5 1/2 cm.) dan geven de 400.000 stuks een inhoud van ruim 500 M³ metselwerk, overeenkomende met eveneens ong. 5 M. hoogte.

Wij komen op die wijze tot een rondeel hoog ong. 8.50 M. boven water ofwellicht 1 of 1.5 M. lager indien de aangevoerde steenen tevens voor een toegangspoort (als te Harlingen ontgraven) en voor overkluizing, ter afdekking van den toren, mochten zijn gebruikt. Een hoogte van 7 à 8 M. voor de rondeelen welke, volgens de oude afbeeldingen, boven de wallen uitstaken, komt ons wel aannemelijk voor. Echter blijft dan nog de vraag bestaan, waarvoor de in 1556 aangevoerde 800.000 stuks Leidsche steenen kunnen zijn gebruikt. De citadel had een gracht met, volgens Gabbema, 280 roeden (ong. 1000 M.) in omtrek. Bron: "de vrije Fries"

HERINNERING AAN BARRE TIJDEN RESTANTEN VAN PIJNIGTOREN WORDEN BLOOTGELEGD

Het is nu precies zeventig jaar geleden, dat de Leeuwarders op een bijzondere manier herinnerd werden aan de barre tijd van eeuwen terug. Op het terrein van het vroegere Blokhuis werden toen de restanten blootgelegd van wat eens de zogenaamde Pijnigtoeren was, de lugubere plaats, waar van misdrijf verdachte lieden gefolterd werden om hen tot een bekentenis te dwingen. De resten moesten worden opgeruimd om het scheepvaartverkeer op deze plaats meer "armslag" te geven. Van de opruimingswerkzaamheden is deze foto gemaakt, waarop we de ronde toren op de voor-

grond en de opengedraaide Eerste Kanaalsbrug op de achtergrond zien. Toen het meelint er aan te pas kwam bleek de middellijn van de oude toren inwendig vijf meter tachtig en uitwendig twaalf meter vijftig te zijn. Ook kwam toen aan het licht, dat de fundering bestond uit een roosterwerk van doorgezaagde eiken palen, die met zwaluwstaartverbindingen aan elkaar bevestigd waren. Vertelden al deze vondsten veel van de bouwgeschiedenis van de toren, van het vele leed, dat hier ooit geleden is, vertelden ze niets. . .

Straffen in de middeleeuwen

Straffen. Misdaad en straf zijn twee begrippen die door de jaren heen onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. De Romeinse geschiedschrijver Tacitus (55-105) beschrijft in zijn "Cermam, Ca1" de straffen die in gebruik waren bij de Germaanse volkeren die eertijds in stamverband ons land bewoonden: Overlopers naar de vijand en verraders werden opgehangen aan een dorre, bladerloze boom, verachtelijke dieren, honden en wolven, werden naast het slachtoffer gehangen om tot uitdrukking te brengen dat ook hij verachtelijk was. Schanddaden moesten verborgen blijven en daarom werden ontuchtelingen in een moeras geworpen, over het dode lichaam gooide men takken en biezen. De opkomst van de steden en heerlijkheden deed een bijzonder wreed strafstelsel ontstaan om de mensen ervan te weerhouden strafbare daden te doen, de lijf- en levensstraffen deden hun intrede. Eenheid in het strafstelsel bestond niet, bij gebrek aan landelijke wetboeken strafte de rechter dan ook: "soe dat behoort in een land van goede justitie". Een verdachte moest bekennen, desnoods op de pijnbank zodat het kwaad vergolden kon worden.

Ernstige misdaden werden gestraft met een van de doodstraffen: Onthoofding - Ophanging - Radbraken - Levende Begraving - Worging - Verbranding - Verdrinking - Verstikking in een ketel.

Het ophangen aan de galg was min of meer de straf voor de gewone man, aanzienlijken, hoge militairen en mensen van adel werden onthoofd. Ongetwijfeld was onthoofding de mildste van alle doodstrafvormen als het tenminste maar niet gebeurde door de scherprechter van Haarlem, Evert Jansz., die zo onhandig met het beulszwaard stuntelde dat hij zijn slachtoffers onnoemelijk veel leed berokkende. De ergste doodstrafvorm waartoe iemand veroordeeld kon worden was radbraken: aan handen en voeten op het radbraakkruis vastgebonden werd de veroordeelde letterlijk door de beul kapotgeslagen. Veelal onthoofde de scherprechter het slachtoffer nadien en zette het hoofd op een ijzeren pin op het radbraakkruis.

Vrouwen werden aan een paal gewurgd waarbij de wurging soms op bevel van de rechters onderbroken werd, direct daarna moest de executie doorgaan. Verbranding aan een staak gebeurde met heksen en ketters* waarbij heksen "tot asse" verbrand werden omdat men het risico niet wilde lopen dat het dode lichaam van een heks met hekserij door zou gaan. De terechtstelling van ketters werd veelal beëindigd als de slachtoffers door rookverstikking om het leven waren gekomen. Niet alleen heksen en ketters werden eertijds vervolgd, ook een groot aantal homofielen zijn in vroeger jaren om "de sonde van sodomie" om het leven gebracht. Werden de terechtstellingen van homofielen aanvankelijk geheimgehouden, later gebeurden deze meer en meer in het openbaar. In het Groningse Niekerk werden op 21 september 1731 op een weiland van jonker de Mepsche 21 mensen, beschuldigd van homofilie, gewurgd aan een paal. Van drie veroordeelden werd door de Groningse beul Anthony Snyder eerst het gezicht geblakerd omdat deze drie de zonde wel heel erg hadden bedreven. Eigenlijk had de beul zijn afschuwelijke werk 22 maal moeten doen doch een der beschuldigten, Sicco Arends, was reeds in de kerker overleden en zijn lichaam hing al enige dagen aan de galg te Zuidhorn. Na de executie werden de lichamen verbrand op een grote hoop turf, takkebossen en pek*. Ook het lichaam van Sicco Arends. *Kettters= afvalligen van het Rooms-Katholieke geloof *Pek= bep. zwarte harsachtige stof

Verdrinking was ook een straf die voornamelijk aan vrouwen toebedacht was. De stadhouder Schenk van Toutenburg liet in 1535 een aantal vrouwelijke Wederdopers die het Oldeklooster in Hartwerd mee bezet hadden in de Leeuwarder stadsgrachten verdrinken. Valsemunters werden tot de ketelstraf veroordeeld, in een grote ketel met een gloeiendhete vloeistof werden ze gestikt. Het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland deed vele wrede doodstrafvormen in 1809 verdwijnen, dit wetboek bepaalde dat de doodstraf slechts op twee manieren ten uitvoer mocht worden gebracht: door middel van de strop (ophanging voor mannen en verwurging voor vrouwen) of door onthoofding. De latere, voor ons land van kracht zijnde Code Pénal schreef één executiewijze voor en wel onthoofding door middel van de guillotine*. *Guillotine of valbijl; onthoofdingwerktuig in de dagen van het schrikbewind (1792), op voorstel van de geneesheer Guillotin ingevoerd. Na de bevrijding der Fransen werd de galg weer in ere hersteld totdat in 1870 de doodstraf werd afgeschaft. Bron: M. Veld "Werkstuk over gevangeniswezen".

Schema van de straffen

Gedurende de 14e eeuw tot aan het einde van de 18e eeuw in de Nederlanden werden toegepast.

Doodstraffen:

- Onthoofding
- Ophanging
- Wurging
- Verbranding
- Ketelstraf
- Radbraking
- Levende begraving
- Verdrinking

Lijfstraffen:

Verminkende straf

- Afhakken van ledematen
- Verminking van tong, neus, oren of ogen

Straffen aan huid en haar

- Geseling
- Kaalscheren van het hoofd
- Brandmerking

Boetedoeningen

- Bede om vergiffenis in het openbaar
- Offeren van een of meer kaarsen
- Het doen van een strafbedevaart

Vrijheidsstraffen:

- Verbanning
- Galeistraf
- Gevangenisstraf

Vermogensstraffen:

- Verbeurdverklaring
- Boeten

Onterende straffen:

- Staan aan de schandpaal
- Zitten op de kaak
- Zitten in de schandmantel
- Dragen van de schandstenen
- Slepen van een schandslede

Misdadigerskerkhof

Galileër- of 'Misdadigerskerkhof', c.1500-18de eeuw. In 1456 werd ten noordoosten van de stad het Minderbroederskloos-ter Galilea gesticht. In 1498 werd dit klooster uit veiligheidsoverwegingen gevestigd in het nog onbebouwde oostelijke deel van de stad. Blijkens een bij testament gedane schenking ten behoeve van de bouw van het nieuwe kloostercomplex waren in 1506 de werkzaamheden nog steeds niet afgerond. Na de reformatie in 1580 werd de voormalige kloosterkapel aangewezen om onder de naam van Galileërkerk als derde godshuis van de 'gereformeerde gemeente' te dienen. Tot dan toe hadden voornamelijk kloostermunniken op het terrein direct ten noorden van de kapel een laatste rustplaats gevonden. Na 1580 werd het voormalige kloosterterrein verkaveld en werden er zowel in noord-zuidelijke als in oost-westelijke richting nieuwe straten aangelegd. Een van die nieuwe straten was het Droevendal. Deze straat werd dwars over het voormalige monnikenkerkhof gerooid, zodat er van het voormalige uitgestrekte kerkhof nog slechts een klein deel overbleef dat haar oorspronkelijke bestemming bleef behouden. Echter vanaf dat moment zouden nog slechts ter dood gebrachte of in het gevang gestorven criminelen er hun laatste rustplaats vinden. Deze plek stond bij de Leeuwarders dan ook al snel bekend als het 'Misdadigerskerkhof'. Via een steeg in het Droevendal kon dit kerkhof worden bereikt, ware het niet dat een zware deur de vrije doorgang belemmerde. Over het kerkhof zelf is vrij weinig bekend, zodat niet exact bekend is tot wanneer er is begraven. Bron HCL

Lijfstraffen

De beul had de beschikking over een groot aantal werktuigen om een lijfstraf te voltrekken: messen, priemen, tangen, bijlen, roeden, brandijzers behoorden tot dit assortiment. Afhakken van een hand of van vingers was de straf voor hen die meened of valse getuigenis afgelegd hadden, godslastering of laster werd bestraft met het doorsteken of afsnijden van de tong. Op landloperij, bedelarij en kleine diefstallen stond een straf zoals het afsnijden van een oor- of oren-, het afsnijden van de neus of splitsen van de neus. Tot schade en schande kon iemand veroordeeld worden tot een van de volgende straffen: Staan aan de schandpaal; zitten op de kaak; zitten in het schandblok; dragen van de schandstenen; dragen van de schandton; slepen van de schandslede; zitten in de huik. Het lijken lichte straffen doch niet te onderschatten zijn de lichamelijke gevolgen omdat geselen en of brandmerken in de meeste gevallen aan deze ontorende straffen voorafgingen. Bovendien kon iemands eer en goede naam een flinke deuk krijgen. In de late middeleeuwen komt de pijnbank in zwang, niet als strafwerktuig maar als middel om een verdachte te laten bekennen. Afgrijselijk waren de folteringen: Uittrekken, aandraaien van duim- en scheenschroeven, vastbinden met natte leren riemen, het laten druipen van brandend kaarsvet op het lichaam, vol laten lopen met zout, het behoorde allemaal tot de mogelijkheden. De tortuur werd voor ons land in 1798 afgeschaft, de lijfstraffen, uitgezonderd het geselen, in 1854. Deze laatstgenoemde lijfstraf werd bij de wet op 4 april 1870 afgeschaft. Wel kon de lijfstraf nog in de het Leeuwarder Huis van Opsluiting en Tuchtiging opgelegd worden volgens artikel 109 van de Gevangenismaatregel 1886: "voortdurende verstoring der orde en aanslagen tegen personeel kunnen in de bijzondere strafgevangenis te Leeuwarden toepassing van de lijfstraf ten gevolge hebben". Deze lijfstraf bestond uit 50 (later verminderd tot 25) slagen met de bullepees op het achterste van een gevangene. Boetedoeningen behoorden eertijds ook tot het schema der straffen, zo moest in 1574 eens Karste Luytthiesz boetedoening voor God en justitie doen omdat hij de grietman van Stellingwerf Oisteynde met de polsstok te lijf was gegaan. Karste stond voor zijn rechters op blote voeten, bloothoofds, gekleed in een linnen gewaad, een brandende toorts in de linkerhand en de rechterhand vastgebonden op de rug. Een aantal Friese edelen moest eens boetedoening doen omdat zij in opstand waren gekomen tegen de hertog van Saksen en diens zoon: "Eerst zullen zy allen bloetshoefsgaen, ongeghort. elck een witte roede in die hant, ende op hoere bloteknieen,ende bidden den Hartoghe ende Synen soen verghiffenisse vanhoer misdaet, om goedewille".

Wel een vernedering voor deze edelen! Boetes, in vroeger jaren opgelegd, konden bestaan uit het moeten leveren van een aantal stenen voor bijvoorbeeld een overheidsgebouw maar ook geldboeten waren in gebruik. De volgende regels zijn van een rechtsgeleerde Philips Wielant ten behoeve van het stadsbestuur van Haarlem: Soe wie eenen paelsteen weet, om de scheidinge vanden lande te verdockeren en de omme de gebeuren in questien te stellene of in costene te bringene, die verbeurt xxf. Ende so wieden pael voor der stelt dan hij behoert, om land te winnen oftzijne te breedene, die commiteert diefte, ende sal verliesen van de sijnenen alzo vele breder lande als hij van den anderen meende te winnene, ende boeten."

Geweldsmisdrijven

Gewelddelicten. Gewelddelicten zijn er in verschillende vormen en gradaties. Deze delicten kenmerken zich door fysieke gedragingen van de verdachte jegens personen en/of goederen met als gevolg dat er letsel of schade is of zou kunnen ontstaan. Enkele gewelddelicten uit het Wetboek van Strafrecht zijn; Openlijke geweldpleging tegen personen en/of goederen; (Zware) mishandeling; Bedreiging (met geweld); Diefstal met geweld of met bedreiging met geweld; Afpersing door geweld of bedreiging met geweld; Vernieling en beschadiging van goederen. Het aantal agressiemisdrijven (moord, doodslag, belediging, mishandeling, vernieling) was in Utrecht in de late Middeleeuwen erg hoog. Beledigingen werden ook wel bij de geweldsmisdrijven gerekend, omdat ze tot verder geweld konden leiden. Iemands eer en goede naam werden zo belangrijk gevonden dat de mensen er gemakkelijk voor gingen vechten. De samenleving was misschien meer dan nu van de eer afhankelijk. Als iemand een "eerbare man" was, dan kon men hem vertrouwen wanneer hij iets zei voor de rechtbank en kon men rustig een koop met hem sluiten. Aantasten van die eer betekende de ondergang van het systeem. In de praktijk bestrafte

men beledigingen met een lichte boete. Als iemand niet betaalde, nam men ook zijn eer weg. Een man moest aan de kaak staan, waar de mensen hem konden uitschelden en bekogelen; een vrouw moest een voorgeschreven route door de stad lopen terwijl ze een zware steen droeg. Mishandeling kwam in de vonnissen heel vaak voor: een op de vijf strafzaken ging over vechten. Het merkwaardige is dat de meeste gevallen van mishandeling met een boete werd afgedaan. Bij lichte vormen van mishandeling moest de dader meestal een schadevergoeding betalen. Bij zwaardere vormen van mishandeling werden wel zwaardere straffen gegeven. In het keurboek staat: hoofd voor hoofd, hand voor hand., voet voor voet. Dus als je iemand een hand afhakt, dan hoort de rechtbank jouw hand af te hakken. Dat is dus het principe van "oog om oog, tand om tand", zoals dat ook in de bijbel wordt genoemd. In de praktijk legden de schepenen deze gruwelijke verminkingen niet vaak op. De veroordeelden konden ze meestal afkopen door het betalen van een erg zware boete en als ze die niet konden opbrengen, werden ze voor zeer lange tijd uit de stad verbannen.

In de Middeleeuwen zag men misdrijven minder dan tegenwoordig als daden die nadelig zijn voor de gemeenschap. Men legde de nadruk op de schade voor een persoon en zijn familie en daaruit volgde dat deze benadeelde en zijn verwanten een recht hadden om verhaal te halen op de dader en zijn familie-in-ruimere-zin. Deze maagdschap nam in het sociale leven een belangrijke plaats in. "Verhaal halen" betekende nogal eens het uitbreken van een "vete", vijandschap tussen de families na doodslag, verwonding of belediging. Dit kon leiden tot "bloedwraak" en bij edelen zelfs tot gewapende conflicten, een soort minoorlogen. Wraak nemen was niet alleen een recht, het was zelfs een heilige plicht. Voor de samenleving was het heel aanvaardbaar dat geweld werd beantwoord met tegengeweld. Het ging om de rechten van het slachtoffer en zijn familie. Het probleem zat echter in de "onrechtvaardige manier" waarop de daad was begaan. Wanneer was een geweldsdaad een ongelukje of een geval van zelfverdediging, en wanneer was het boze opzet? Als er wraak werd genomen, vond de tegenpartij dat vaak helemaal geen logische reactie en dan deed die iets gewelddadigs terug en dan was de eerste partij weer aan de beurt. Zo ontstonden er vetes die jaren en zelfs tientallen jaren konden duren en waarbij veel bezittingen werden beschadigd, mensen verminkt, onschuldigen werden gedood. Als de partijen uiteindelijk genoeg hadden van het geweld, konden ze een overeenkomst sluiten waarbij een zoengeld of schadevergoeding werd gegeven. De verwanten moesten meer aan het bedrag meebetalen naarmate ze dichter verwant waren aan de hoofdschuldige. De familieleden aan de andere kant kregen ook een aandeel in de schadevergoeding. Dat was afhankelijk van de mate van verwantschap: naarmate je meer verwant was, kreeg je meer geld. Niet iedereen stond te trappelen om te mogen meebetalen. Over het bijdragen aan het zoengeld zijn dan ook processen gevoerd. Zo was er een rechtszaak van zes neven die voor de rechter werden gedaagd omdat ze weigerden te betalen. Ze vertelden dat hun familielid een zo ernstige misdaad had begaan dat men hem maar moest terechtstellen, zodat de familie niet hoefde te betalen. De liefde in de familie zat niet altijd even diep! Bij moeilijke onderhandelingen werd de rechtbank wel ingeschakeld als onderhandelaar. Die eiste overigens vaak een forse vergoeding, die aan het gerecht zelf werd uitbetaald. De stad probeerde bloedwraak te voorkomen door een regeling tussen de families te laten treffen (een "vrede"), maar dat lukte lang niet altijd. In de Middeleeuwen mochten de burgers van een stad wapens dragen. Ze moesten immers hun stad mee helpen verdedigen. Het is begrijpelijk dat die wapens in drift of in een dronkemansbui ook wel eens voor een ander doel werden gebruikt. In onze tijd heeft de overheid het geweldsmonopolie, dat wil zeggen niemand mag geweld gebruiken, alleen zonodig de overheid. "Bloedwraak" was geen moord. Dat werd het als je stiekem iemand doodsloeg. Dan trad het gerecht in de stad wel op en hard ook; meestal werd het de doodstraf.

Willem van Luene trok van stad tot stad en van markt naar markt om daar met dobbelen in zijn levensonderhoud te voorzien. Dat zou een wankel economische basis zijn als Willem niet door valse dobbelstenen te gebruiken had gezorgd dat het lot hem gunstig gezind bleef. Hij verkeerde vaak in slecht gezelschap, want men trof hem regelmatig aan met "wilde wiven", vermoedelijk rondtrekkende vrouwen van niet al te zware zeden. Hele scharen trokken in die dagen door het land: marskramers, kunstmakers en ook misdadigers. Samen met Jan Martenssoen kwam

Willem in 1414 de stad binnen. Ergens moesten ze Johan Wedighe tegengekomen zijn, er ontstond een twist tussen Jan en Johan. Maar we weten niet waarover zij ruzie kregen: het vonnissenboek is nooit erg breedspakig. Wel weten we, dat Willem zijn kameraad opstookte om Johan met een mes te lijf te gaan en dat het gevolg was, dat Jan Martens zijn tegenstander doodstak. Willem die erbij stond te kijken, spoorde Jan na afloop aan, "dath herwwech psiewsoude" (dat hij hem smeren moest). Willem nam de huik van het lijf, verstopte hem en vertelde verder aan niemand wat hij gezien had. Er is wel onderscheid te maken tussen de begrippen "doodslag" en "moord". Tegenwoordig gebruiken we het woord moord voor het doden met voorbedachten rade, dat wil zeggen dat de dader van tevoren een plan heeft gemaakt om zijn daad uit te voeren.

Bij doodslag is er geen plan. In de middeleeuwen hadden de termen een andere betekenis. Doodslag was een algemeen woord voor doden. Moord noemde men het als er verzwarende omstandigheid was bijvoorbeeld als de dader iemand onverwachts aanviel, of als hij achteraf niet voor zijn daad uitkwam. Moord had dus iets stiekems en daar hielden de middeleeuweners niet van. Als de dader in het geheim te werk ging, kon de schout hem veel moeilijker opsporen. Men legde daarom voor moord veel zwaardere straffen op dan voor doodslag. Moordenaars werden vaak opgehangen, wat een heel ontorende manier van terechtstellen is. Aan de galg hing de veroordeelde een tijd te kijk voor het publiek. Of ze werden geradbraakt: dan werden ze vastgebonden en werden hun ledematen kapotgeslagen voordat ze werden gedood. Als verklaring voor het feit dat nu zoveel minder agressie voorkomt dan in de Middeleeuwen heeft de socioloog Elias gewezen op de toenemende driftbeheersing in de loop der tijd. Dat wil zeggen mensen hebben op den duur geleerd hun emoties (dus ook hun agressie!) in het openbaar te onderdrukken. Maar die driftbeheersing heeft ook schaduwzijden. Het was heel gewoon dat geweld werd beantwoord met geweld. Dat leidde soms tot vetes die jaren konden duren.

Oorzaken van zoveel geweldsmisdrijven, waarom werden er zoveel geweldsmisdrijven gepleegd?

1. De manier waarop de mensen leefden. De middeleeuweners hadden veel contact met elkaar, want het leven en het werk speelden zich voor een deel op straat af. Ze gingen vaak naar de herberg om een glas te drinken er was niet zoveel ander vermaak. Er werd ook in het huis veel bier gedronken, omdat het water in de steden verontreinigd was. De mannen bezaten allemaal wapens, want ze moesten de stad bewaken en verdedigen. Zo ontstonden er gemakkelijk ruzies en vechtpartijen.
2. De straffen. De lichte boetes voor belediging en voor de meeste vormen van mishandeling en de geldstraffen voor doodslag schrikten niet iedereen af. Bij die straffen lette men er niet op hoe rijk de dader was. Daardoor was het voor welgestelde mensen minder een probleem om bij een vechtpartij betrokken te raken dan voor arme mensen. Ze konden immers een boete opbrengen. Eigenlijk was dit een vorm van klassenjustitie. In de praktijk zien we ook vaak dat de deelnemers aan vechtpartijen rijkeluiszontjes waren met te veel geld, die nog geen gezin en maatschappelijke verantwoordelijkheid hadden.
3. De opvattingen over geweld. Geweld werd niet als iets slechts beschouwd. Het was natuurlijk verschrikkelijk om het slachtoffer te worden van een geweldsmisdrijf, want de geneeskunde stond nog in de kinderschoenen en de kans op blijvende verminking en op doodgaan was veel groter dan nu. Maar lijden was niet iets slechts, het bracht de mensen zelfs dicht bij God. En het leven was niet heilig, want er was een beter leven na de dood. Geweld hoorde bij het dagelijks leven.

Terechtstelling

Een goed verlopen executie kreeg dus publieke goedkeuring. Op die wijze moet het gejuich rondom het schavot dan ook geïnterpreteerd worden wanneer het slagzwaard viel. De openbare terechtstellingen waren wrede taferelen die veel bekijks trokken. De lijfstraffen waren niet mals; het afsnijden van oren, brandmerken en geselen waren inderdaad gangbare straffen. Executies van de levensstraffen gebeurden in het openbaar op een daartoe bestaand of van tevoren opgericht schavot voor het stadhuis of op het marktplein, in ieder geval op een plaats waar veel mensen de terechtstelling bij konden wonen en er lering uit trekken. De man die in naam van de

overheid belast was met de voltrekking van het vonnis was de "meester van den scherp en zwaarde "ofwel scherprechter", in de volksmond werd hij kortweg de beul genoemd. Een scherprechter werd door het stadsbestuur benoemd en ontving ook zijn salaris van de stad. Erg geliefd was een beul niet, soms moest hij beschermd worden tegen volkshaat en sommige steden kenden verordeningen om hem hiertegen te beschermen. De laatste scherprechter van ons land was een zekere Dirk Jansen, tevens laarzenmaker in Amsterdam. Dirk Jansen kwam uit een befaamde scherprechtersfamilie: zijn oom Gerardus Jansen was stadsscherprechter van Amsterdam en ook zijn broer was beul. Toen zijn oom Gerardus in 1826 stierf solliciteerde Dirk naar de open post maar omdat hij pas 25 jaar oud was vond men hem kennelijk nog te jong om als zelfstandig scherprechter op te treden. Toch assisteerde hij al vanaf zijn 18e jaar bij executies! Jacobus Ras, scherprechter van Overijssel werd benoemd te Amsterdam. Toen deze Ras in 1837 stierf dong Dirk Janssen opnieuw naar deze baan en nu met succes. Bij Koninklijk Besluit werd in 1851 bepaald dat er in Nederland slechts twee scherprechters zouden zijn: één in Amsterdam en één in Arnhem. Toen de beul te Arnhem ontslagen werd in 1854 was Dirk Jansen Nederlands enige scherprechter. Veel doodstraffen heeft Jansen evenwel niet hoeven te voltrekken, het zullen er nog geen tien zijn geweest. De laatste executie die scherprechter Dirk Jansen moest verrichten was op 31 oktober 1860 toen hij Joannes Nathan in Maastricht op moest hangen. Joannes had zijn schoonmoeder, ene weduwe Driesen vermoord en was daarom ter dood veroordeeld. Om half tien op die dag verliet Joannes Nathan het gevangenhuis van Maastricht, naast hem liep een geestelijke, voor hem Dirk Jansen en achter hem een beulsknecht. Gendarmes zorgden voor de bewaking. De terechtstelling was geen publieke vermakelijkheid zoals dat in de middeleeuwen het geval was: Nathan liep door doodstille straten, in de huizen waren de gordijnen gesloten, kinderen werden binnengehouden. Ook voor het stadhuis waar het grote sombere schavot was opgesteld viel een beklemmende stilte toen de droeve stoet naderde. Naast het schavot was een vertrek ingericht waar de veroordeelde zijn laatste geestelijke bijstand ontving. Toen het tien uur sloeg beklom Nathan, vergezeld van de geestelijke, het schavot op. De beulsknecht ontdeed Nathan van zijn schoenen waarna Dirk Jansen hem de strop om de hals legde en op het valluik liet plaatsnemen. Enkele ogenblikken later deed de scherprechter het luik kantelen en was de laatste openbare terechtstelling in ons land voorbij. Hoewel Jansen dit zelf nog niet wist hoefde hij nimmermeer het grote zwarte schavot te beklimmen, wel werd ook na 1860 verschillende malen de doodstraf uitgesproken, door de Koning werd echter steeds gratie verleend.

Vermogensmisdrijven

In de Middeleeuwen kwamen vermogensmisdrijven veel minder voor, terwijl ze nu de grootste categorie in de criminele statistiek vormen. Geweldpleging en doodslag waren juist veel talrijker en ook politieke misdrijven hadden een groter aandeel. Dat alles had te maken met de manier waarop de middeleeuwse samenleving in elkaar zat. In de middeleeuwen waren er maar weinig processen wegens vermogensmisdrijven zoals diefstal, roof en bedrog. Minder dan tegenwoordig: in onze tijd bestaat ongeveer 75% van de misdrijven die aan de politie worden gemeld, uit diefstal. In de middeleeuwen was dat maar 10 tot hooguit 20%. De verklaring zou kunnen zijn dat de mensen weinig gelegenheid hadden om te stelen althans op het platteland. Daar was immers niet veel te halen: het was grotendeels een productiehuishouding. De rol van het geld was daar dus heel beperkt.

De verschillende bewoners van het platteland:

Boeren. Er waren gewone boeren, rijke boeren en keuterboeren; deze laatsten hadden maar een klein stukje land. De boeren woonden heel simpel in huizen van hout, steen of klei met eenvoudig, vaak zelfgemaakt meubilair. Zij maakten de meeste dingen zelf: voedsel, kleding, huisraad. Hun overschotten brachten ze naar de markt om daar te ruilen voor andere producten. De meeste handel was ruilhandel en ze gebruikten niet veel geld. Wat er gestolen werd was, zo blijkt uit de wetboeken, vooral graan, hout en turf. En uit vonnissen blijkt dat met name landbouwproducten en vee (varkens en kippen, maar ook koeien en paarden) gestolen werden en verder ook kleren. Die waren namelijk duur. Ook in de stad waren die begerenswaardig. - Geestelijken. Zij hoorden gewoonlijk bij kerken en kloosters.

Edelen. Net als de kerk hadden zij veel grond en die verpachten zij aan boeren. Ze woonden in versterkte huizen of kastelen en daar was wel veel te halen, maar je kon er niet gemakkelijk inbreken. Geestelijkheid en adel waren twee standen, dat wil zeggen groepen met eigen rechten. Ze hoefden slechts voor een rechtbank van hun eigen standgenoten te verschijnen. De derde stand was de burgerij en die woonden in de steden. De situatie in de stad was wel anders. Hier was immers een geldhuishouding. Dat hield in dat er bedrog werd gepleegd bij handelstransacties, er valsemunterij voorkwam, evenals zakkenrollen. Maar diefstal en roof kwamen blijkbaar ook in de stad weinig voor; in het laatmiddeleeuwse Utrecht nog geen 6%. In de 16e eeuw nam dat beduidend toe tot zo'n 30%. Een deel van de vermogensmisdrijven kunnen we economische delicten noemen. In de Middeleeuwen waren dat onder andere het verdunnen van wijn en het knoeien met maten en gewichten. Wijnschandalen en het knoeien met de samenstelling van andere producten kennen wij tegenwoordig ook, maar met maten en gewichten knoeien gaat niet meer zo gemakkelijk. Daarvoor in de plaats zijn andere, veel grootschaliger "affaires" gekomen.

Straffen bij vermogensmisdrijven

De wetgeving was heel streng. In de keurboeken* van verschillende steden stond de dief in principe zijn leven verspeeld had aan dat de doodstraf moest worden uitgevoerd door ophangen. De dief had namelijk iets gedaan wat heimelijk was en hij verdiende daarom een zware straf die ontierend was. Hier zien we echter ook dat deze straf niet altijd zonder meer werd toegepast. Eigenlijk gebruikte men de galg alleen als de dader eerder voor hetzelfde misdrijf was veroordeeld of als er een verzwarende omstandigheid was, zoals het bestellen van een kerk. Wanneer het gestolen goed niet veel waard was of als het de eerste keer was, volstond men vaak met een zware boete. En anders gaf men de veroordeelde gewoonlijk een geseling aan de schandpaal of het schandblok. Ook zien we het afsnijden van het oor of een deel daarvan, en het brandmerken met een sleutel of een kruis op het voorhoofd of op de wang. Dat was niet zomaar wreedheid, want men wilde ermee bereiken dat iedereen voortaan kon zien datje voor deze persoon moest oppassen. Deze opbouw van de straffen wordt goed weergegeven door een keur* uit Groningen. Voor het stelen van iets ter waarde van 4 schellingen of minder moest de dief worden geseld aan de schandpaal; voor 4 tot 8 schellingen moest men hem een oor afsnijden; boven de 8 schellingen moest men zijn neus afsnijden en voor diefstal ter waarde van meer dan 16 schellingen hoorde hij te worden opgehangen. Een vrouw moest men niet ophangen maar levend begraven. Als we naar de praktijk in de twintigste eeuw kijken, kunnen we stellen dat er voor diefstal naar verhouding zware tot zeer zware straffen werden gegeven. Diefstal is het in het geheim afpakken van andermans bezit; bij roof wordt het bezit openlijk afgenomen, dus gewoonlijk met bedreiging. Twee groepen mensen hielden zich vaker dan anderen met roof bezig: soldaten en zwervers. In oorlogen gebruikte men in de middeleeuwen vooral huursoldaten, maar als de oorlog voorbij was, hadden die geen werk. Dan plunderden ze vaak boerderijen en reizigers. Verder waren er op het platteland veel rovende zwervers. De schepenen* in de steden legden hen liever geen gevangenisstraffen op, want dat kostte de overheid alleen maar geld. In ongeveer 40% van de gevallen werden boeven veroordeeld tot verbanning of pelgrimstochten. Omdat roven niet in het geheim plaatsvond, gaf men geen ontierende straf, maar rover werd wel gedood, nu met het zwaard. Als men hem tenminste kon pakken.

- Keurboeken= Stedelijke wetboeken, waarin verschillende keuzen waren opgenomen.
- Keur= Een wet of verordening die door de middeleeuwse stad zelf "gekozen", d.w.z. opgesteld was.
- Schepenen= Rechters in de middeleeuwse steden en op het platteland.

Protesten

Protesten tegen de wrede executies en de tentoonstellingen van de lichamen van terechtgestelden werden niet geuit, althans niet in het openbaar en toch zullen velen het met de gehele gang van zaken niet eens geweest zijn. Daarbij valt dan in de eerste plaats te denken aan familieleden van de tentoongestelde, zij zullen het vreselijk gevonden hebben hun bloedverwant tot spot en hoon van het publiek te zien hangen aan de galg. Werd er al eens geprotesteerd tegen een galgeveld

dan was dit veelal uit partikulier of persoonlijk belang. Duidelijk blijkt dat wel uit het request van de eigenaars van de zaagmolens en pannebakkerijen aan de Vaartse Rijn bij Utrecht. De galg aan de Engelenburch was n.l. in 1674 omgewaaid tijdens een hevige storm en de genoemde eigenaars zagen hierin een mooie kans om deze tentoonstellingsgalg uit de nabijheid van hun molens en pannebakkerijen kwijt te raken. Zij richtten dan ook een verzoek daartoe tot de "Borgemeesteren en Vroedschappen" van Utrecht en brachten naar voren dat: "afschouwelijk is het gesicht ende den reuck van de doode, half, jae geheel vereotte misdadigers, die men aldaer pleeght aen te hangen oftetentoon te stellen, voornamelijk voor degeene, die daaromtrent bij nagt en ontijde wercken, waer door oock der suplianie gebouwen en de erven van te minder aansien en de waardije kunnen geacht worden...". Een financiële kwestie dus: Hun gebouwen en land zijn, zo vlak in de buurt van de galg, minder waard! Het verzoek werd afgewezen en de galg kwam weer op dezelfde plaats. Hoewel er weinig protesten in het openbaar geuit werden tegen de wrede straffen en het gebruik van de galgevelden was niet iedereen het hiermee eens. Zo lezen we in de kronieken van Peter van Thabor: "Nyet lanck hier nae, des Dynxdaghes voer sinter claess dach, sinte Niclaes was op eene sonnendach, doe wort Wyert te Leuwerden syn hoeft off gheslaghen opt orduys en de sin flouwele wambis wort hem wt ghetogen, en de sin koyschen des ghelyck, en de doe wort hij buten die stat gevoert, en de hy wort seer schandalick in syn bloete hemd op een rat gheset".

In de "Chronyk van Sneek" van Eelco Napjes toch ook een protest: Hij heeft ook een Zoldaat Otte van Lingen genaamt, ten laste gelegd, dat hy van de Borgoendise bekogt was, om de stad Sneek aan Vier plaatsen in de brand te steken, op dat zy als dan op de stad zouden aanvallen. Dese is op den 4 Augustus Gevierendeelt, en de Quartieren aan de vier hoeken der stad opgehangen, t welke bij een yder voor een grote wreedheid gehouden wierde." Aan het einde van de 18e eeuw komt er even wel een einde aan het gebruik van de galgenvelden en galgenbergen, dit als gevolg van de revolutie in ons land. Als in 1795 de patriotten de macht in handen nemen en de Representanten van het volk van Holland decreten uitvaardigen is hun decreet* van de 6e maart 1795 een der belangrijkste. Dit decreet beveelt dat de galgenvelden en galgenbergen weggeruimd moeten worden en dat lichamen van terechtgestelden begraven dienen te worden.

Bron: M. Veld. Werkstuk over gevangeniswezen.